

Филозофска библиотека

РЕЧНИЦИ

Уредник
Тиодор Росић

Резензенти
Михаило Ђурић
Данило Н. Баста

РЕЧНИК ФИЛОЗОФСКИХ ПОЈМОВА

Основали
Фридрих Кирхнер и Карл Михаелис

Наставио
Јоханес Хофмајстер

Потпуно изнова приредили
Арним Регенбоген и Уве Мајер

Превео
Александар Гордић

BIGZ PUBLISHING
Београд 2004.

филогенеза

Десау основао Ј. Б. Базедов и који је постојао до 1793. а постао је узор низа других завода истог назива. Филантропинум је требало да спроведе начела васпитања филантроп(ин)изма, која су већ задуго пре Базедова била теоријски постављена, а касније била под снажним утицајима Ж. Ж. Русоа: васпитање пре наставе! Корисно сазнање! Не пре рано! Пријатно учење! "Природна" религија! Рано полно просвећивање у настави! Пре свега против ових захтева, а затим против потцењивања идеалне стране класичне стварије и против "корисног" многоизнапаштва управљала се критика савременикâ, који су указивали и на наставне успехе који нису одговарали првим очекивањима. Међу заступнике филантропизма, филантроп(ин)исте, ваља уврстити пре свега Ј. Х. Кампса и Кр. Г. Салицмана.

Филогенеза, такође филогенија (*Phylogenese*, *Phylogenie*), кованица из грч. φύλη, "род", и γένεσις, "настајање": развој рода, развој врстâ, за разлику од Тонтогенезе (в. Е. Хекел, *Систематска филогенија* (*Systematische Phylogenie*), 3 дела, 1894-96). Уз то филогенетски, који се односи на историју рода, за разлику од Тонтогенетског.

Филозофема (*Philosophem*), грч. φίλοςφήμα, исход филоз. истраживања, учење или изрека неког филозофа; код Аристотела (*Toи*, VIII, 11, 162a 15) аподиктички силогизам (*Силогистика*).

Филозофија (*Philosophie*), грч. φίλοςφία, "љубав према мудrosti". Грч. реч *σοφία*, која је садржана у "филозофији", значи најпре сваку ваљаност која почива на знању

филозофија

стварј и знању, онда сваки дубљи увид у склоп стварј и задатке живота (↑мудрост). Код пресократских филозофа значење речи се ограничава на теоријско знање, које је предуслов за свако умеће (*τέχνη*), али такође и упражњавање сваке врлине (*ἀρετή*). Господар таквих знања јесте *σοφιστής* (изв. "учитељ мудрости"; касније и: присталица *σοφистике*). Код Платона се *σοφιστής*, *φιλόσοφος* и *σόφος* међусобно оштро разлучују. *Σοφιστής* је онaj који тврди да може поучавати мудрост и то наплаћивати (*Менон*, 91cd). *Φιλόσοφος* је, напротив, скромниj, који зна да је његово знање ограничено, али је надахнут љубављу према мудрости, према њој тежи и стреми. Ознаку *σόφος* Платон у строгом смислу придаје само богоvима, који не стреме мудрости, него је она већ у њиховом поседу (*Федар*, 278d). Аристотел је онда разликовао прву или праву филозофију (лат. *philosophia prima*), коју он назива *σοφία*, а касније је названа *Тметафизиком*, од целокупне преостале области филоз. знања. Ова "права филозофија" није управљена на неку одређену област знања, него има задатак да изучава прве разлоге и начела бића уопште. *Стойчијари* су раздвајали *σοφία* као сазнање божанских и људских ствари од филозофије у ужем смислу, стремљења према Тврлини, а знање које служи овом стремљењу разделили на *Тфизику*, *Тлогику* и *Тетику*. Из обједињавања стойчарског с аристотеловским и платонским учењима онда је следовало рашиљавање филозофије, које се развијало у *Тсхоластици*, на *Тметафизику*, којој

филозофија

су припадале *Тонтологија* и *Ттеологија*, *Тфизика* с *Ткосмологијом* и *Тпсихологијом*, и *Тетику*, којој се прикључивала *Тполитика*. Критичка истраживања претпоставкј и услова сазнања, која започињу са Р. Декартом и код И. Канта досежу свој први врхунац, додају овим филоз. дисциплинама *Ттеорију сазнања*. А. Г. Баумгартен је у филозофију увео израз и најку *Тестетике*. Из појединачних наука, које се све снажније међусобно разграничују, од којих се свака трудила око филоз. утемељења својих метода и око уградње својих резултата у филозофију, настале су *Тфилозофија природе*, *Тфилозофија историје и културе*, *Тфилоз. уметности*, *Тфилоз. религије*, *Тфилоз. права*, *Тфилоз. језика* итд, филозофија математике, привреде, технике итд. Путем овог развоја су се испољила разл. схватања суштине и задатака филозофије. Према једном она треба да буде учење о сазнавању и знању уопште, те учење о начелима појединачних наука, чије основне појмове мора да објасни, чије методе треба да израђује и чије резултате мора довести у систематску повезаност (исто што и: *Ттеорија науке*). Према једном другом њен задатак је заснивање и изградња неке *Тслике света*, а мора га решити уз помоћ резултата појединачних наука (исто што и: *Тпоглед на свет*; упор. такође *Тантропологија*). Даљи правци као средишњи задатак филозофије себи представљају логичку и лингвистичку анализу употребе обичног језика (филозофија обичног језика, енгл. *ordinary language philosophy*, такође *Oxford philosophy*) или пак

филозофија државе

конструкцију идеалнојезички формулисаних (формализованих) модела сазнавања, деловања и др. људ. испољавања (филозофија идеалног језика, енгл. *ideal language philosophy*, упор. *Таналитичка филозофија*). Поред тога је у 19. в. као посебна грана историјских наука настала историја филозофије.

Филозофија вере (*Glaubensphilosophie*), оз. оних начина хришћанског филозофирања који полазе од претпоставке да је немогуће мислећим умом посредовати верске садржаје непосредно дате путем *Тоткривења* (упор. *Тфидеизам*, *Традиционализам*). Филозофије вере у овом смислу јесу ипр. *Тавгустинизам*, мишљење Б. Паскала (*l'ordre de cœur*), Фр. X. Јакобија (*l'salto mortale*), а на известан начин и *Тдијалектичка теологија*.

Филозофија државе (*Staatsphilosophie*), онај део *Тфилозофије* који се бави задатком и сврхама, суштином и моралним оправдањем *Тдржаве*, а уједно и идејом најбољег *Т(устројства)/устава* и вредношћу разних облика државе, коначно особеношћу политичког деловања и њиховим односом према *Тправу* и *Тморалности*. Историја државе је од Платона тесно повезана с историјом *Тфилозофије права*, а касније и учења о *Тприродном праву*. Појединачна главна дела филозофије државе носе карактер *Тутопије*: она оправдавају слику идеалне државе коју треба изнова створити у будућности или је остварити тек приближно (Платон, Т. Мор, Ж. Ж. Русо, Ј. Г. Фихте). Други хоће да покажу смисао, битни ум постојеће државе, да је уврсте у целину морал-

 [REDACTED]

 [REDACTED]

Он овде служи као средишњи појам за један "универзалистички" правац друштвених наука, који друштво разуме као органску творевину разуђених, међусобно смишено повезаних група, организација и институција. У овом универзализму на место каузалног објашњења ступа телеол. извођење друштва, које се реконструише према обрасцу неког организма. Оно код Шпана води једном моделу сталешке државе и повремено је служило као идеологија за оправдање аустрофашизма. У филозофији целина постаје предмет истраживања најпре код Парменида (Τέν καὶ πᾶν, досл.: "једно и све"); овде се једно мисли као идентично с целином; у клас. антици проблем целина-део остаје нерешен, али се, као у зеноновској Тпадароксији, означава и као нерешив: немогуће је било кад прекинути дељење неке раздаљине. Платон (у "Софисту") развија једну теорију целине против Парменида и Татомизма. Целина се помиња као целина света (упор.: "Тимеј"): "блон" као дело једног демијурга. Код Аристотела се целина деф. вишеструко: 1. као потпуност којој не недостаје ниједан део, 2. као обухватност која спаја обухваћену множину (такође Тконтинум; грч.: περιέχων), затим 3. као цело(витост), 4. као "све": "Код снога што као величина има почетак, средину и крај означава се као цело(витост) (блон) оно што не дотиче никакво разликовање. Али, оно што има разлику означава се као све (πᾶν)." ("Мет., књ. Δ, 26, 1024a 1ff.; упор. целу гл. 26.)

цело(витост) (das Ganze), за грч. блон, лат. *totum*; појам који наступа већ у нем. Тмистици и код Ј. Бемеа за озн. творевину у којима део вала разумeti само на основу целине којој припада, у супротности према пуком Тзбиру и према Тагрегату, према множини или гомилању, чији се појединачни делови дају по воли међусобно размењивати.

целокупност (Gesamtheit), у логици исто што и Тскуп.

церебрални систем (Zerebralsystem) (лат. *cerebrum*), Тмозак и мождана нерви; цереброспинални систем (Zerebrospinalsystem), укупност церебралног и спиналног (кичменог) система.

цивилизација (Zivilisation) (лат. *civis*, "грађанин"), уопште узев, културно стање, заједничко уређење живота, за разлику од стања тзв. природних народа (Тприродно стање). У наше време је, међутим, цивилизација постала појам парњак Ткултуре. Цивилизација онда подразумева укупност спољашњег живота како се показује путем овлађавања природом у техници и путем државне организације, те задовољавања у овим облицима. Цивилизација као мерило самопросуђивања неког друштва била је уведена тек у раном Новом веку, посебно у Француској према идеалу "цивилизованог" понашања. Франц. појам *civilisation* потиче од *civil* ("грађански") и *civilité* ("добро грађанство") и у франц. друштвеном животу Тапсолитизма заменио је изв. само дворски идеал *courtoisie-e* ("учтивости"). Према Н. Елијасу (*Der Prozeß der Zivilisation*, 2 тома, 1. изд. 1939.

(прев.: *Процес цивилизације*, Изд. књиж. З. Стојановића, Ср. Карловци, 2001)) друштвене Тнорме настају и одржавају се увођењем образца понашања који се више не спроводе једино путем туђе принуде (Тпринуда), него се пре интернализују самоконтролом (Елијас: "само-принудама"). Према Елијасу се о цивилизацији може говорити само код друштвених уређења која су развила технике временског и просторног усклађивања понашања својих чланова (јединств. мера за време, календар, саобраћајни путеви, континуирано преношење вестји) и ове такође преносе.

цивилни (zivil), од франц. *civil*, "грађански", доличан; обележје друштв. стања усмерено на грађанске врлине (Тцивилизација). Као правни појам употреб. се за разлику од "војник", "војни": за део Тдруштва незав. од држ. дирижизма (управљања); као именица такође се употреб. као оzn. за не-униформисано одевање. Грађанска храброст (Zivilcourage): Тхраброст при заступању сопствених позиција у јавности и при спровођењу политичких циљева. Цивилно право (Zivilrecht), исто што и грађанско Тправо. Грађанска непослушност (Ziviler Ungehorsam), енгл. *civil disobedience*; појам који је Х. Д. Торо (O дужностима непослушностима настрадам државе, енгл. 1849, нем. 1967) увео у политичку филозофију за оzn. облик противљења посебно против државне Т власти (упор. такође Тмоћ), који се ограничавају на пасивно одбијање при испуњавању држ. дужности (нпр. да се плаћа порез) или на

циљано и омеђено огрешење о јавне норме (нпр. саобраћајним прописима), утолико разл. од Треволта/ побуне. Грађанска непослушност се у полит. теорији оправдава посебно онда ако правничке норме неке државе треба учинити неверодостојним тиме што актери добровољно на себе преузимају санкције против огрешења о правила (нпр. кажњавање), да би се јавно показала упитност/проблематичност неког правног система (нпр. таквог који подиже расне ограде или штити повластице колонијалних господара на-супрот онима којима се влада).

цивилно друштво (Zivilgesellschaft), енгл. *civil society*, франц. *société civile*, итал. *società civile*, од лат. *societas*, "савез", *civilis*, "грађански" (одн. се на грађане града, а касније и на држављане). У нем. појам од недавно чешће замењује термин "грађанско друштво" (за разл. значење "грађанског" у нем. за држављање и за поседнике, за франц. *citoyen* и *bourgeois* упор. Тграђанија). Утврђивање значења "грађански" за припаднике неке поседничке класе, а тиме и утврђивање значења "грађанско друштво" као класно друштво којим влада буржоазија у нем. је исправа увела политичка теорија Тмарксизма. За разлику од тога, *civil society* је у енгл. од 18. в. значило друштво држављана, одг., дакле, приближно ономе што Г. В. Фр. Хегел у својим *Основним цртама филозофије права* назива "грађанским друштвом": подручје независно од држ. управе, које се ствара нпр. у органима самоуправе својственим струковно-сталешким коморама. Појам цивилног друштва

[REDACTED]

филозофија права

да сачињавају науку из једног начела (Бога); код Г. В. Лајбница (Писмо Ремонду, 26. VIII 1714) истина коју су предали стари и опште се расширила, али често скривена и окрњена. Израз је у духу рехабилитовања теолошког рационализма Томе Аквинског прихватила католичка страна и од тада оzn. уопште мишљење које полази од неког утврђеног постојања филоз. докм (Гнеотомизам). Главна обележја: претпостављање неке вечне, трансцендентне истине, сталног развоја теол. питања и решења према све већој савршености и сигурности, одбијање тезе о изв. историчности истине, признавање тзв. највиших начела бића и мишљења (углавном аристотеловско-томистичког порекла, упор. нпр. *Analogia entis*, *Тпотенција* и *Такт*, *Tsic et non*) итд. Поред овог значења, има и других новијих схватања филозофије која су се означавала као *philosophia re-gennis*, нпр. као Гпроблемско мишљење или као једна врста филоз. учешћа у "разговору" малобројних "великих" филозофа међу собом пре-ко времена (како заступа К. Јасперс).

+ **филозофија права** (*Rechtsphilosophie*), онај део Гфилозофије који има као предмет појам Гправа и идеју Гправедности. Још од Платона тесно повезану с Гфилозофијом државе, њу су многи филозофи обраћивали у оквиру Гетике (код И. Канта: први део *Метафизике морала*); код Г. В. Фр. Хегела она се претреса под филозофијом "Гобјективног духа". Уколико се она посебно бави логичком структуром правног мишљења и теоријскосазнајним претпоставкама правне науке, она се означава и као теорија права.

филозофија права

Најважнији извори филозофије права леже у античкој Грчкој. Већ је Хераклит претпоставио неки заједнички извор природног и правног поретка (Гприродно право). Њен истински утемељивач јесте Платон са своја два дела *"Држава"* (*Политика*) и *"Закони"* (*Номос*). Аристотел је даље исцрпно извео нарочито учење о Гправедности и својим учењем о ступњевитој изградњи природно-моралних заједница поставио основ за учење о природном праву Средњег века. Историја филозофије права све од тада па до И. Канта претежно спада заједно с историјом природног права, против чијег се познорационалистичког изражавања (у школама Кр. Томазијуса и Кр. Волфа) окренула Гисторијска школа права почетком 19. века. Она је наглашавала да је целокупно право по свом извору историјски постављено и утолико "позитивно" право, али су у историчности видели на делу силу метафизичког ранга – Гнародни дух. У томе се она додиривала с Г. В. Фр. Хегелом, који је пак наспрот њој хтео да историјским појавама иманентни ум ("у привиду временитог и пролазног супстанција, која је иманентна, и вечно, које је садашње") такође појмовно-систематски изложи и прикаже (упор. Г. В. Фр. Хегелов Предговор за *"ОФП"*). Прво је правносociолошки (Р. ф. Јеринг у свом делу: *Сврха у праву* (*Der Zweck im Recht*), 1877-83. (прев.: Сл. лист, 1998)) и формално-правни (К. М. Бергбом, Е. Р. Бирлинг и др.) Гпозитивизам одвојио право од сваког повезивања с етиком и метафизиком, те га претпоставио једино као чинијеничну датост. Елиминирањем идеје права он је филозофију права

филозофија права

редуковао на "општо учење о праву", које поступа емпиријски-упоредно, или на формалну логику права и "теорију права". Ова последња је у 20. веку нацила доследан и затворен приказ, који занемарује све "изванправне" елементе, у *"Чистом учењу о праву"* (*Reine Rechtslehre*) Х. Келзена. И филозофско-правно Гнеокантовство (Х. Коен, Е. Ласк) бавило се превасходно теоријско-сазнајним основима правне науке, али је истовремено развило једно, иако најпре чисто формално мишљено, учење о идеји права (Р. Штамлер, *Учење о јачном праву* (*Die Lehre vom richtigen Recht*), 1926.). Други (нпр. М. Е. Мајер, Г. Радбрех) такође су настојали да доспеју до неког садржинског одређења Гвредності меродавних за право. За разлику од филозофије права, позитивна правна наука се не бави сазнањем начелама конститутивних за право и теор. основа права, него настајањем, садржајем и постизањем достојним даљим развојем неког одређеног, посебног правног поретка. Она је, сходно томе, историја права или правна догматика или политика права. Задатак правне догматике јесте излагање правних норми и раскривање унутарње повезаности правних института како у себи тако и с целином правног поретка. Резултат њених напора јесте појмовно обликовање руководећих правних замисли и њихово уређујуће сажимање у систему. Чим при том доспе до последњих претпоставки неког правног појма, до његовог етичког или метафизичког смисаоног садржаја (упор. нпр. појмове Гособе, Гсвојине, Гказнене, одговорности, Гурачуњивости), она се у својим темама додирује с филозофијом права.

83

филозофија природе

philosophia prima, лат. "Гпрва филозофија", код Аристотела Гметафизика.

+ **филозофија природе** (*Naturphilosophie*), код Гегенбара се као *philosophia naturalis* разрађивала Гфизика као наука о Гприроди, укључујући Гметафизику, која је чинила први део филозофије. Код античких и средњевековних филозофа филозофија природе се није разликовала од природне науке. Код И. Њутна и од њега на енглеском говорном подручју (*natural philosophy*) значила је теоријско и математичко утемељење егзактних природних наука. Кр. Волф и, њега следећи, И. Кант под филозофијом природе су, за разлику од природне науке, подразумевали "метафизику" природе, која има посла с начелима *a priori* Гприродних наука и природних закона који се из њих добијају: "Уистину такозвана природна наука пре свега претпоставља метафизику природе." (И. Кант, *"Метафизика начела природе науке"*; овим Кант под метафизиком свакако подразумева само учење о претпоставкама нашег искуства. Фр. В. Ј. Шелинг и Г. В. Фр. Хегел засновали су спекулативну филозофију природе, којом су себи постављали задатак или да могућност природе изведу из духа (Хегел) или да њен укупни састав и склоп представе у неком систему који произлази из искуства (Шелинг, упор. такође *"Natura naturans"*). Емфатичан израз за ово стваралачко духовно опонашање (Гконструкција) даје Шелинг (*Идеје за једну филозофију природе*, упор. *Werkausg. 1857/58*, Bd. III, 13): "Филозофирати о природи значи стварати природу",

A decorative horizontal line consisting of a series of small, dark, irregular dots.

A decorative horizontal line consisting of a series of small, dark, irregular dots.

филозофија егзистенције

ног и социјалног живота: тако, рецимо, Аристотел, Тома Аквински, Данте, Г. В. Фр. Хегел. Такође не недостаје најоштрије одбијање државног: Августин је одбацио "земаљску" и "безбожничку" државу у одр. погледима и супротставио јој идеју хришћанске "Божје државе" (*Civitas Dei*); Фр. Ниче је презирао државу као притицање "многих монгоме", одбијао је принуду и тенденцију нивелисања која произлази из модерне државе. Насупрот апсолутизовашању владарске моћи у Тракијевим и оправдању државног монопола власти од стране Т. Хобза, идеју Тправне државе су изграђивали нарочито Гроцијус, Ц. Пок, Ш.-Л. Монтескје и И. Кант: Г. В. Фр. Хегел је моћ државе разумео на основу унутарње моралне моћи духа и држави тако схваћеној као "морална јавна ствар" доделио сопствену вредност која широко надвисује пуку корисност.

Филозофија егзистенције, такође егзистенцијална (егзистенцијалистичка) филозофија (*Existenzphilosophie*, *Existenzialphilos./Existenzialphilos.*), у Немачкој и Француској, отприлике, истовремено настала озни за разл. филозофске правце (франц. "*philosophie de l'existence*", синонимно: "*philosophie existentielle*"). При том се као методско или антрополошко или пак као онтол. полазиште без условно претпоставља факт људске Тегзистенције. Филозофирање је, према томе, могуће само у "егзистенцијалним" условима човека који се опходи према свету (Тегзистенцијализам).

Филозофија живота (*Lebensphilosophie*), 1. учење о смислу, вредно-

филозофија историје

сти и циљу човековог живота и о исправном вођењу живота. Филозофи живота су у овом смислу франц. моралисти који хоће да дају "науку о живљењу" и истовремено назнаке за овладавање животом помоћу јасног мишљења и просуђивања. 2. Филозофија живота је правац новије филозофије који, наспрот филозофији свести, што као темељ има само појмовно мишљење, полази од доживљавања као духовног феномена Тживота, нарочито становиште В. Дилтая, Г. Зимела и А. Бергсона. Према филоз. тематици филозофија живота и у овом другом значењу потиче из 18. в. У једном анонимном спису *O моралној лепоти и филозофији живота* (Алтенбург 1772) за филозофију живота се препоручује "да, уз припомоћ историје, бриљиво забележи снаге и својства душе према појавама у људ. животу"; затим се објашњава да су за филозофију живота подесни "уместо теорија и системи" песници". Упор. духовнонаучна психологија, Тструктурна, Тразумевање.

Филозофија историје (*Geschichtsphilosophie*), подручје филозофије које се бави теоријама о облицима и обележјима историјске промене, али и истор. сазнавањем. Израз "филозофија историје" најпре је употребио Фр.-М. Волтер ("La philosophie de l'histoire", in: *Essai sur l'histoire générale*, 1. изд. 1756. (слично у прев.: *Историја Карла XII*, СКЗ, Београд, 1897)), у нем. увео Ј. Вегелин у *Ratssprachen der Berlinischen Akademie* од 1770. до 1776, а одомаћили су га Ј. Г. Хердерове *Идеје за филоз. историје човечанства* (1784ff.) и Г. В. Фр. Хегелова предавања о "Филозофији

филозофија језика

светске историје (1823ff.). Најутицајније нововек. филозофије историје у овом смислу јесу теорије Б. Вика (*Начела нове науке о заједничкој природи народâ*, 1725 (прев.: *Основи нове знаности*, Напријед, Загреб, 1985)), Ј. Г. Хердера, И. Канта ("Идеја за једну општу ист. у светскограђ. погледу", 1784. (прев. у: *Ум и слобода*, Младост, Београд, 1974)) и Г. В. Фр. Хегела. Узорни обрасци за филозофскоистор. слике света 19. века беху О. Контов Тзакон о три стадија, као и Тисторијски материјализам. – Као методско поучавање Тисторије, филозофија историје је, поврх тога, у првој половини 20. века себи поставила задатак да изнађе суштину и границе истор. сазнавања и да обради образовање појмова историјске науке (В. Винделбанд, Х. Рикерт, Е. Ротхакер, Н. Хартман). – Као део хришћанско-теолошког мишљења историја филозофије се називала и теологијом историје; она је разматрала изм. ост. могућност владања неког божанског Тпровиђења, Божјег плана спасења или васпитања у историјским појавама, кризама и катастрофама. Филозофија историје је у овом смислу замисао *Tcivitas Dei*, Тхиљизам, али и нпр. Г. Е. Лесингово *Vashtisanje људског рода* из 1781. и Ј. Г. Фихтеове *Основне притечије стадија* из 1806.

Филозофија језика (*Sprachphilosophie*), филозофска дисциплина која има као предмет феномен Тјезика, а нарочито људског, у његовим вишеструким односима према култури, друштву, мишљењу и деловању. Водећа питања филозофије језика јесу изм. ост.: како језички Тзнаци попут речи и реченица долазе до својих значења? (Упор. Трећ, Трећеница.) Шта је тачно Тзначење? Које функције има језик, те који утицај он има на Тмишљење? Како је језик извршно настao? – О овим темама се расправљало већ од почетака античке филозофије с про мењивим тешиштима. У свом дијалогу *Кратил* Платон прихвата питање обраћивано још код Тсофиста, да ли спајања Тзнакова с њиховим Тзначењима пре ваља свести на природне сродности између знакова и онога што означавају, или на Тконвенције међу говорницима. Док Платон тенденцијски још нагиње "натуралистичкој" позицији, од Аристотела је продрла "конвенционалистичка". При том Тконвенције не треба разумети као експлицитне договоре, него као резултате прећутних међусобних саглашавања говорникâ неке језичке заједнице. – У односу на питање шта тачно треба подразумевати под значењем неког знака данас се у суштини су противстављају "реалистичка" и "теоријскоупотребна" поставка; при том, "реалисти" наглашавају приказива чку функцију језика, а "теоретичари употребе" чињеницу да је језик средство друштвеног деловања (упор. такође Тзначење, Тсемантика, Тпрагматика, Ттеорија говорних чинова, Тсемиотика). Повремено се појам "филозофија језика" примењује и у смислу Таналитичке филозофије.

philosophia perennis, лат. "постојајућа филозофија", израз који је скочио А. Стеуко (*De perenni philosophia libri X*, 1540) за озни. оних темељних истина које треба да су присутне код свих народа у сва времена и заједно

 _____

 _____

филозофија технике

"издићи је из мртвог механизма, у којем изгледа уплатена, такорећи оживети је са слободом и преместити у сопствени слободан развој." Новија филозофија природе се све више упућује обратним (индуктивним) путем: полазећи од резултата природних наука и искуства, одустаје од извођења природе из појмова, али себи поставља задатак да сазнања о природи важна за поглед на свет и живот обједињује у неку природнонаучну **Т**слику света, да проблеме који наступају у самим природним наукама, њене методе и хипотезе проверава теоријско-сазнајним и логичким истраживањима и да разјашњава природнонаучне појмове.

Филозофија технике (*Technikphilosophie*), је зида за филозоф. напоре да се расветли значење **Технике** за људсвет живота. Појединачна размишљања која смерају у овом правцу налазе се већ у Антици. Тако, оно што данас називамо техником Протагора легитимише указивањем на природну телесну слабост човека, која чини нужном уметање техничких средстава за његово преживљавање, док Платон наглашава њenu могућу злоупотребу. Оба ова поља надаље одређују расправу, при чему се супротности заоштравају са развојем технике. Док су **Т**напредак у технички франц. просветитељи разумели као усавршавање човека, Ж.-Ж. Русо је у удаљавању од датости **Т**природе видео моралне опасности. К. Маркс је указао на проблем да би примена техничких средстава, додуше, с једне стране, могла ослободити човека од тешког телесног **Т**рада, али да би повећање производње повезано с тиме мора-

филозофија уметности

ло под владајућим економским условима, са друге стране, водити незапослености са свим њеним социјалним последицама. Овај последњи аспект је данас од врло великог значаја. – Као самостална дисциплина филозофија технике се развила тек у новије време, у којем све далекосежније пружимање свих животних подручја од стране технике чини нужним систематичније истраживање феномена као таквог. Средишње теме филозофије технике, о којима се с промењивим тежиштима расправља од 1920, изм. ост. су апсолутизовање материјалне сврховите управљености у технички утицају/искованој **Т**цивилизацији, чињеница да све шире технизовање ствара своје сопствене стварне принуде и сужава могућности деловања, те несагледиве дугорочне последице техничких захвата у природу, покреће питања нове врсте о **Т**одговорности наспрам будућих нараштаја. У оквиру тзв. процењивања последица технике (*Technikfolgenabschätzung*) достигнућа филозофије технике постају и политички делоторвна.

Филозофија уметности (*Kunstphilosophie*), грана филозофије у којој се проучавају суштина **Т**уметности, уметничког стварања, уживања у уметности и односа уметности према етици, метафизици, религији и друштву (**Т**естетика). Као средишњи проблем уметности овде се поставља питање о начину бића **Т**уметности, при чему се уметничко дело разграничава од неког предмета емпиријске стварности (**Т**аутономија уметности, **Т**сврсисходност без сврхе) да би се филозофски засновао

филозофија уметности

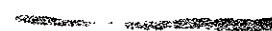
привидни карактер уметности (**Т**привид): оно што се чулно појављује у уметности јесте истовремено неко опажајно индивидуално и **Т**опште, пошто оно приказује свесно произведено (**Τ**ποίησις): појединачно као садржај приказивања постаје сазнатљиво као опште а да се не превазилази у својој чулној опажајности (**Т**привид). У овој подручје уметности као нечег опажајно општег спада и њој инхерентна могућност чулног приказивања општег (**Т**символ). **Питање о начину бића уметности** отвара и питање о њеном истиносном карактеру (естетска **Т**истина). Шире класични проблем филозофије уметности јесте питање о односу **Т**форме и материје, одн. форме и садржаја (**Т**садржине). Према првенству се говори о естетици форме или садржаја. Филозофија уметности се занима узајамним дејствима оба момента уметности. У филозофији проблем односа форма-садржај потиче од Плотиновог схватања уметности као спољашњег облика једног унутарњег, духовног, стваралачки обликовданог начела, које се утискује у материју (**Енеаде*, V, 8). Ову поставку, која полази од првенства форме, преузима Хегел у појму уметничког дела као производа људске делатности (**Т**идеал): датост материје под првенством форме конститутивна је за сваку естетику која средишњи значај за разумевање уметности придаје обликујућој уметничкој делатности. Форме – које се у делу не могу разлучити од садржаја, него су увек специфично уобличење неке исправе независне материје, што тек у радионом процесу ступа у неко једино-

81

филозофија уметности

кратно јединство с неком формом која се развија – у модерној филозофији уметности се разумеју као **Т**израз уметничке субјективности. Једно суштинско и широко проблемско поље филозофије уметности јесте однос уметности према стварности. Питање о миметичком карактеру уметности, таквом да она подражава стварност, потиче још од грчке поетике (*Τ*мимеза, *Τ*ποίησις) и представља до данас релевантан класични топос филозофије уметности. У 20. в. је пре свега Б. Лукач и с њим естетички **Т**реализам обновљено поставио миметички карактер уметности у средиште филозофије уметности (*Особености естетики*, 1963. (прев.: Нолит, Београд, 1980)). Склоп посредовања уметности и историјске стварности ипак се не дја поимати само на основу теорије одраза (**Т**паслика, одраз). *Естетичка теорија* (1970. (прев.: Нолит, Београд, 1979)) Т. В. Адорна схвата уметност као израз општедруштвенног **Т**отуђења, као "друштвену антизу према друштву" (S. 19), као израз историјског искуства, као памћење и присећање развоја човечанства у појединачном, који у естетском искуству и рефлексији примао може постати садашњи. Према самој ствари, а не према појму, филозофија уметности се дја уочити већ у античкој филозофији: и то у онome што се касније прозвало **Т**метафизиком лепог (**Τ**леп), коју је засновао Платон, као и у **Т**Поетици Аристотела, која полази од датих уметничких облика, попут **Т**рагедије или епа, без развијања појма лепог. Према појму се о филозофији уметности може говорити тек

 _____

 _____

етелизам (*Ethelismus*), од грч. εθέλειν, "хтети", исто што и *волунтаризам*.

етеричан (*ätherisch*), грч. αἰθέριος, изв. "небесни"; у преносном смислу такође танан, продуховљен. ~~Етика~~ (*Ethik*), од грч. τὰ ἡθικά, "који се тиче моралности, уверења", учење о моралу, један од практичних делова филозофије. Настала је у Грчкој у време када је традиционална народна обичајност (*Тмoral*) управо почела се распада, а у средиште истраживања поставља, за разлику од једноставног учења о моралу, способност за деловање и етичко просуђивање јединке (*Тобицајност*). По свом формулисаном садржају и свом утемељењу етика може бити 1. аутономна или ауторитативна (хетерономна); она се назива *Таутономном* ако самог човека објашњава као оспособљеног да се усмерава на самоизабрана вредносна држања, одн. да себи даде неки морални закон, који чини путоказом моралног деловања, а ауторитативном ако се морални закон представља као дат путем божанског *Тотковења*, као и у посредовању овог откровења; 2. формална или материјална; формална етика уопште проверава начела вредносног избора одн. усмерења на *Тнормама* (упор. и *Тметастика*); материјална етика развија садржински одређена правила која треба да се остваре у деловању. 3. Етика може објашњавати таква начела, законе или вредности као оните обавезујућа (апсолутна етика) или омеђивати подручје важења на неко одр. социјално подручје (правни поредак, културни круг, удружење, професионалну групу, малу групу).

4. Етика може моралне законе и норме објашњавати као безусловне (категоричке) или се ограничавати на то да ет. правила анализује или утемељује према критеријима *Тпамети*. 5. Она може признавати као морално заповеђено само деловање које извире из воље за испуњавањем неког етичког "закона" (чиста етика дужности, *Тдеонтол. етика, Тригоризам*) или пак деловање и стремљење које извире из искне моралне *Тнаклоности* (нпр. *Тсажаљења*) (вредносна етика). 6. Она може једину вредност полагати на *Тсавест* или просуђивати деловање према учнику (етика уверења или учника). 7. Једна ет. теорија може у погледу својих налога почивати на некој аутономној етици и, при том, постављати *Тимперативе* независно од испитивања норми и обичаја налазивих у искуству (нпр. "Делај сходно уму!": рационалистичка етика; "Делај сходно природи!": натуралистичка етика; "Делај у испуњавању свог унутарњег одређења!": етика савршенства). Или, она може настојати да до постављања моралних или осталих животно-практичних начела дође испитивањем и упоредним вредновањем чињенично важећих обичаја и норми у различитим временима и код различитих народа и људиј (емпиријска етика). Материјалне етике представљају *Теудајмонизам* и старији *Тутилитаризам*; "формалне" етике су прстежно *Тдеонтол. теорије* (а посебно рационална одређења воље изведена из И. Кантових "начела чистог практичког ума", упор. *Ткатегор. императив*), али такође и сви етички модели који се заснивају на *Ттеоријама одлучивања* (нпр. "идеални" *Тутилитаризам*).

~~етика науке~~ (*Wissenschaftsethik*), огранак етикe који се специјално бави моралим проблемима покречнутим науком. Теме етике науке су при том како понашање појединачних научника, тако и друштвено-политичко управљање науком; затим како процеси у потрази за научним знањима тако и њихово касније вредновање. Задуго је захтев за специјалном етиком науке био оспораван. Њени противници су се при том позивали на наводну *Тбеспретпоставност* и на *Твредносну неутралност* наукâ (упор. такође *Тспор око вредносних судова*). Етика науке се, напротив, сироводила у разл. дисциплинама као систематска рефлексија и о ненамераваним последицама научне праксе. Сада се, рецимо, расправља у којим околностима су у научном истраживању легитимни експерименти на животињама. Спорно је такође да ли истраживање у одређеним областима треба да буде друштвено сузбијано ако би сâм истраживачки процес или каснија примена резултатâ могли да буду повезани с неконтролисаним опасностима. У Немачкој, на пример, противници генетичке технологије захтевају такав мораторијум на истраживања, док присталице у томе виде нелегитимно ограничавање научне слободе. Проблематична су и подручја у којима се истраживање тешко или чак уопште не може одвојити од његове примене, као, рецимо, у истраживању ембриона. Општија поставка питања гласи да ли су научници уопште саодговорни за искоришћавање својих сазнања: докле нпр. атомски физичари прве половине

20. в. носе саодговорност за изградњу и употребу атомске бомбе?

~~етика одговорности~~ (*Verantwortungsethik*), облик етике који потиче од М. Вебера, који обједињује аспекте како *Тдеонтолошких* (дужносно усмерених) тако и *Ттелеолошких* (пљивно усмерених) концепција етике. Свој концепт етике одговорности Вебер супротставља код њега тако оzn. *Тетици уверења*, која поступке просуђује само према њиховој "унутарњој моралној вредности", а нарочито, рецимо, према томе да ли су мотивисани вољом да се повинују општим моралним начелима. За *етику одговорности* је ова мотивација једнако тако важна, али се она обазира и на предсказиве или урачунате последице неког поступка: у појединачном случају може бити нужно да се огреши о одређену норму, која се начелно сазнаје као исправна, наиме онда ако ће ова према свој вероватноћи имати позитивне последице. Ко се опредељује у овом смислу, ипак терети себе *Ткривицом* и мора преузети одговорност за ово крешење правила. У овоме се етика одговорности разликује од разних облика *Тутилитаризма*, према којима је делатник оправдан предсказивим добрим последицама својих поступака. – "Етика одговорности" се употр. и као оzn. за универзалистичке појмове глобалне саодговорности за потенцијалне последице дел(ов)ања на будуће нараштаје (нпр. код X. Јонаса; упор. *Тодговорност*).

етикотеологија (*Ethikothologie*), што је сковао И. Кант (*KMC, §86) као опреку *Тфизикотеологији*, јесте

 [REDACTED]

 [REDACTED]

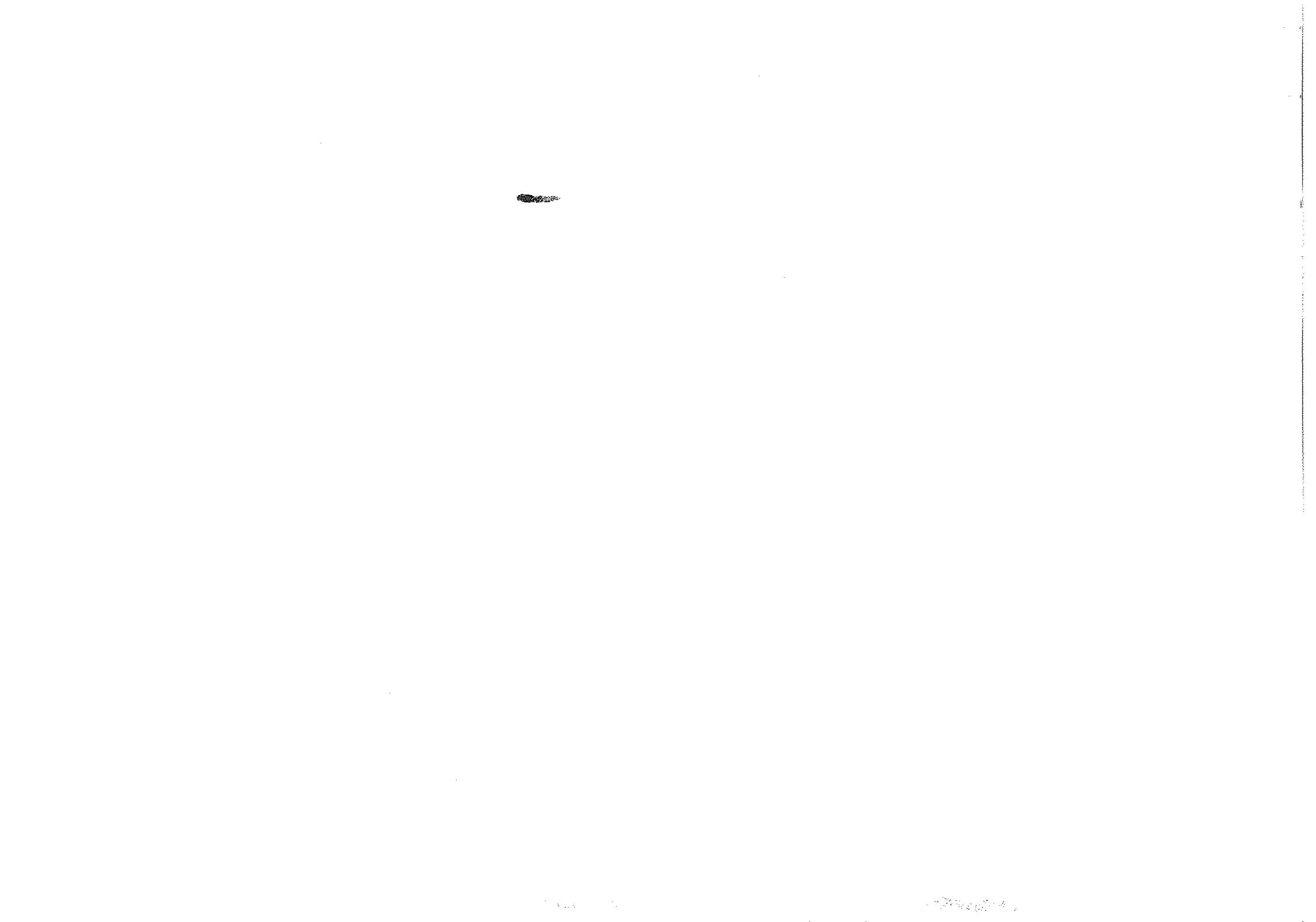
рочито у *Ars magna et ultima*, и означио као *Tars* или *scientia generalis*: њиховом комбинацијом се могу образовати сви могући судови и налазити нове истине. Да би се ове комбинације олакшале, он је основне појмове означио словима, саставио их у таблице, ступце и троуглове или их уредио у концентричне, обртне кругове, тако да, када се ови кругови окрећу, увек почињу да стоје други појмови једни међу другима и омогућавају се нови појмовни спојеви. Упор. *Tcharacteristica universalis*.

lumen naturale, лат. "природна светлост", за разлику од *lumen supranaturale* или *divinum*, натприродне или божанске светлости, која се именује и *lumen fidei, gloriae* и *gratiae*: израз хришћанско-западњачке метафизике, који потиче од античке *Тmetaфизике светлости* и њој

одговарајућег учења да је сазнање осветљавање светлошћу Тидеје (упор. Плотин, *Eneade VI 7, 24*), за озн. људски коначни моћи сазнања и њене зависности од божанског *Тоткровења*. "Реч Божја је права светлост, која осветљава целог човека." (Августин, *Conf. VII, 13f.*). *Lumen naturale*, додуше, може од себе доћи до низа првих, једноставних истини (попут логичких основних ставова) и емпиријских увида (*Тискуство*), јер га је човеку подарио Бог или јер човек суделује у божанској светлости; али му није могуће, без подупирања натприродним *Тоткровењем*, да доспе до примереног сазнања Бога. Ово учење се у разним променама преко Томе Аквинског, Суареса, Ф. Меланхтона, Р. Декарта итд. протеже све до у 18. в. Упор. *Тдвострука истина, Тприродна религија*.

+ љубав (Liebe) (грч. φιλία, Τέρος, αγάπη, лат. ámor), срвиснем. liebe, прасродно с лат. *lubens*, драг, и с похвалом (Lob), заветовати се (gesloben), Твера (Glaube), соприпадно уз индогерм. корен *leubh-*, *lubh-*, "јудети", одобравати (од истог корена потиче и словенска реч любы). Срвиснем. liebe је најпре "допадање", радост, а касније "љубав", срвиснем. *liebe*, од индогерм. корена *tēn-*, "(раз)мислити", отуда заправо "(љубазно) сећање". Супротност: Тmrжња. Код Емпедокла је љубав један од чланова природног закона, чији је други део Тmrжња: "Ова постојана узајамна измена никад не престаје: готово се скроз уједињује: у једноб, чим се опет одвајају појединачне твари у mrжњи спора" (Дилс/Кранц, *Фрајл. пресокр. I*, 1961, погл. 31, фрагм. 17 (прев.: Напријед, Загреб, 1983)). Један појам љубави Платон утемељује као надвисивање природног Тероса, који се разгорева у призору Тлепог (што подсећа на пралеп божански које је душа искусила пре рођења), успиње се у духовни *eros* (Платонска љубав) и као тежња за трагањем и стварањем, као духовни нагон за обједињавањем и рађањем налази задовољење прво у посматрању истинитог, лепог, добра у царству Тидеја (нпр. "Гозба 198ff., Федон 238b-c). Под φιλία-ом се код Аристотела подразумева љубав (такође и Тпријатељство) према истоврсним људима или истомишљеницима. У антици се као љубав разуме-

вала и склоношћу одређена брига (грч. αγαπή) (којом се онда у Н. З. означавала и љубав Бога према човеку, која је постала делатна преко Христа), за разлику од ἐπιθυμία-е (грч. "јудња", полна склоност; лат. такође *libido*) и од *passio* (лат. исто што и Тстраст; грч. πάθος). У хришћанству, које јеврејску заповест љубави према ближњима (З. Мојс. 19, 8) проширује путем љубави према непријатељу (Мт. 5, 44f.), љубав се уопште заснива на првом и апсолутном које се отвара: "Ко не воли, не познаје Бога, Бог је љубав" (1. Јов. 4, 8; прев. Ментеа). Онима који још не знају објављује се за спознају и остварење ове љубави као "Краљевство Божје" (Лк. 17, 21) међу људима налог за изменом смисла (μετάνοια). "Нико нема веће љубави од оне да препушта свој живот за своје пријатеље" (Јов. 15, 13; прев. М. Лутера). – Метафизика љубави Августина види у односном усмеравању љубави основ за расцеп света у *civitas terrae*: "Друго, љубав је, дакле, засновала обе државе: земаљску самољубље..., небеску љубав Бога" (Божја држава, XIV, 28 (прев.: *О држави Божјој*, Кршћанска садашњост, Загреб, 1982)). Основни став схоластичке теологије, да целокупно деловање следи бићу (*agere sequitur esse*), свој основ налази у тези повезаности, управо као и схватање Томе Аквинског да је љубав божанска врлика уколико одговара суштини Бога, долази из

метаетика

преко Тинтуационизма (Ц. Е. Мур, А. Ч. Јунг, В. Д. Рос) и Гемотивизма (А. Ж. Ејер, Ч. Л. Стівенсон), до Тпрескриптивизма (Р. М. Хер). (О различитим метаетичким позицијама в. такође Ткогнитивизам.) Без обзира на проблем когнитивизма, поједини метаетичари су се бавили посебно логичком структуром моралистичких судова (ет. Тлогицизам). Према Р. М. Херу (*The Language of Morals*, 1952) проверљивост прескриптивних исказа могућа је посредством једне императивске логике (Тлогика императив). Моралистичке судове он не схвата као чињеничке тврђе, него као захтеве за остваривањем таквих чињеница. Посезањем за неким практичким сilogизмом (Закључак, практички) заснивају се такви налози требања, при чему најмање једна од премиса мора бити Тимператив. Г. Х. ф. Рихт ("Deontic Logic", *Mind* 60, 1951) даље је развио логику норми коју је утемељио Ц. Бентам, која, међутим, као Тдеонтичка логика образује сопствени правац истраживања. Одбацивање метаетичке као средишњег етичког дискурса и окретање (преусмеравање) на материјалноетичка истраживања настаје (најкасније) почетком седамдесетих година са Ц. Ролсом (*A Theory of Justice*, 1971 (прев.: *Теорија правде*, Службени лист CPJ, Београд/ЦИД, Подгорица, 1998)).

метајезик/објект-језик (Metasprache/Objektsprache), уз Тмета- и Тобјект, појмовни пар Тфилозофије језика и Тлогике. У обичном језику попут немачког може се разликовати између две врсте ставова. У реченици попут "Клаудија је плава"

метајезик/објект-језик

реч је једино о изванјезичкој реалности – у питању су један човек и његова својства; насупрот томе, реченицом попут "Клаудија је лепо име" не говори се о изванјезичким датостима, него о саставном делу језика, тачније о једном имену. Реченице првог типа називају се "објектнојезичким", а оне другог типа "метајезичким". Метајезички изрази настају из објектнојезичких пријемом наводникa – у другој реченици је име укључено под наводницима. Обе реченице садашњег примера припадају једном те истом обичном језику, наиме немачком (тј. српском). За одређене теоријске сврхе ипак се показало као смилено да се оштрије развоје објект- и метајезичкo. Тако се нпр. немачки језик може разделити на различите "језичке слојеве", који се онда гледају као појединачни језици. Нека L_1 буде, рецимо, један језик ("подјезик" немачког) у којем се може говорити само о "убичајеним" стварима: "Клаудија је плава" онда припада L_1 -у. "Клаудија је лепо име", напротив, део је метајезика над L_1 -ом, L_2 -а, јер је овде реч о једном имену у L_1 -у – тачније, пише се "Име Клаудија" L_1 -а јесте лепо име". А реченица "Клаудија је лепо име" истинито је" (тачније: "Име Клаудија" L_1 -а јесте лепо име" истинито је у L_2 ") припада метајезику о L_2 , L_3 -у, јер је овде посреди реченица, дакле језички израз, о L_2 -у. L_3 је онда једнако тако мета-метајезик о L_1 -у. На овај начин се долази до једног потенцијално бесконачног низа метајезика. При том за два језика L_n и L_{n+1} важи да L_{n+1} може обухватити све изразе

метафизика

које обухвата и L_n : реченица "Клаудија је плава", дакле, не може припадати само L_1 -у, него такође и L_2 -у. Али, обратно, L_n никад не обухвата све изразе L_{n+1} -а, наиме посебно не оне у којима се говори о изразима L_n -а. – Идеја раздвајања између објект- и метајезика у сржи потиче још од разматрања Тстоичара. Данас она налази одјек изм. ост. при изградњи Тформализованих језика. Важну улогу игра и при обрађивању семантичких Тантиномија.

metафизика (Metaphysik), изв. означенога које у збирци Аристотелових дела стоје после *Физике* (грч. μετὰ τὰ φυσικά), што су обрађивале "прву филозофију" или σοφία-у, коју је Аристотел ("Мета". I 2, 982b 9) дефинисао као "науку о првим начелима и узроцима". Новоплатоничари (Тновоплатонизам) су израз "метафизика" тумачили тако да је њен предмет "ono што превазилачи природу", или је "иза природе" као оно што лежи као њен узрок и права је стварност. Сходно томе се под метафизиком подразумеваучење о последњим разлозима бића, његовој суштини и смислу. Она се рашиљају на учење о самом бивствујућем (Тонтологија), о суштини света (Ткосмологија) и о егзистенцији и суштини божанства (Ттеологија). Метафизика образује суштински саставни део Тпогледа на свет, а разноврсност погледа на свет има свој основ у различитим предлозима решења за метафизичке проблеме. Према томе да ли метафизику треба тумачити од неког врховног општег темељног става из којег се предузима извођење свеукупне стварности, или се настоји да

се путем сагледања свих научних резултата оцрта збирна слика света, говори се о Тспекулативној или Тиндуктивној метафизици. У разл. теоријама 20. века метафизика се употреб. и у крит.-разграничујућој намери 1. за традиционалне облике религијског или пак филозофског мишљења, 2. за позиције у којима се тврди унутарње циљно или сврховито усмеравање бивствујућег (Ттеолошкија), 3. такав теоријски образац заснивања у језику неке филозофије према којем се као истинита претпостављају сазнања пре сваког емпиријсконаучног проверавања.

метафизичке тачке (metaphysische Punkte), франц. points métaphysiques, називају је Г. В. Лайбница Тмонаде.

метафора (Metapher), грч. μετάφορα, "преношење", употреба сликовитог израза уместо онога који означава саму ствар. Разликују се разне врсте метафоре, тако замена једног чулног израза неким другим једнако чулним ("шума јарбола"), одуховљавање чулног путем Тперсонаификације ("море бесни"), чињење духовног чулним ("стубови државе"), замењивање апстрактних појмова другим исто тако апстрактним ("Бог је живот и светлост света"); уз то метафоричан, у пренесеном, сликовном смислу. Преношење општих значења на сликовне изразе објашњава се образовањем Танalogије. Аристотел је разликовао разне начине преношења: "Метафора је преношење неког туђег имена, било од рода на врсту или од врсте на род или од једне врсте на другу или сходно аналогији." (*Поетика, 1457b, прев. О. Жигон). Затим је Аристотел истраживао ме-

О

обдареност (*Begabung*), раноновиснем. "поклањање" сваковрсних дарова и добра; данас опремање или опремљеност духовним даром, способношћу у смислу талента. Обдарености или способности су апаративне или функционалне претпоставке у психичком одн. органском опремању човека за остваривање одређених стремљења.

обележје (*Merkmal*), увео Г. В. Лайбниц за лат. *Differentia specifica* ради озн. својства неког предмета помоћу којих се он разликује од других предмета; у логици ближе одређење неког појма помоћу којег се овај разликује од других из истога рода, али различите врсте. У биологији је обележје озн. за видљива или мрљива својства код јединки, врстя или родова. У статистици је обележје истакнут критеријум за елементе неке статистичке масе. У традиционалној логици обележје озн. *Differentia-y specifica-y* обим појма (*Umfang des Begriffs*), исто што и екstenзија неког појма одн. неког предиката, тј. скуп свих објеката који потпадају под овај појам (одн. предикат). Упор. *Интензија/екstenзија*.

+ **обичајност/морал** (*Moral*), од лат. *mōrālis-crācis philosophiāe*, прев. од грч. ήθικόν μέρος φιλοσοφίας (упор. Цицерон, *De fato* 1, 1; Сенека, *Epist. 89* (прев.: Сенека, *Писма пријатељу*, Матица српска, Н. Сад, '1978-'1987; *Rasprava o блаженом животу и Одабрана писма Пуцилију*

Графос, '1978, '1986)), понемчио Томазијус 1720; 1. Тморалност, 2. морално понашање, Тучење о моралу или Тетика; уз то обичајни (*moralisch*), морални, сходно Тморалности, учењу о моралу, 3. у супротности према физичком такође исто што и унутарњи, духовни, умствени (у овом знач. такође Тморалне науке); од средине 18. в. и замена за "етички"; морално чуло (код А. Шафтсберија *moral sense*), дар разликовања за Тправо и Тнеправо, који наводно лежи у природи човека, осећајно прикладна реакција на моралне вредности и невредности, морално осећање, код И. Канта морални осећај, који треба да важи само као пратња (не узрок) моралности, као "осећај уважавања за морални закон", а у вредносној етици исто што и Тосећај вредности; морални поредак света, код Ј. Г. Фихтеа развој човечанства који наводи на испуњавање моралног закона, морални склоп света (Тспор око атеизма); в. даље: морални Тдоказ (постојања) Бога. Моралисати, изводити претресања о моралности или морал. вредности неке ствари, поступка, особе, такође играти моралног судију. Код И. Канта се постати морализован назива исто што и постати моралан: "У високом степену смо култивисани уметношћу и науком. Цивилизовани смо до прекомерности, до сваковрсне друштвене уљудности и пристојности. Али, да би нас држали за већ морализоване,

за то нам још врло много тога недостаје." ("Идеје за једну општу истор. у светскограђ. погледу") Морализам, признање моралности као сврхе и јединог циља људ. живота и духовног стремљења. Моралист, раније искључиво морални филозоф, морални предавач, у прекорном смислу касније такође морални судија, а посебно у франц. смислу сви они који предметом свог разматрања чине суштину човека, питања науке о човеку и вођењу живота, и то углавном у несистематском облику (Тафоризам, Тесеј, Таксима); моралистима се, према томе, називају писци попут М. Монтења, Ф. Ла Рошфукоа, Л. Вовенарга, Ж. Л. Бријера и др.

обичајност/моралност (*Moralität*), лат. *mōrālis-tās*, ћудоредност/моралност, код И. Канта, у супротности према Тлегалности, сагласност воље с Тморалним законом, побуда деловања с идејом дужности. У својој "правној филозофији" ("ОФП") Г. В. Ф. Хегел разликује обичајност и Тморалност; ова права за њега важи као стварна проживљеност Тморала у великим уређењима неког народа, док се моралност односи само на рефлексију ћег појединца, његов однос према себи и окolini, те стога може имати само ограничено важење. Моралитетима су се у позном Средњем веку називали поучни игрокази који представљају борбу Тврдине и Тпороке око човека, које углавном ваља тумачити алегоријски.

обични језик (*Normalsprache*, *normale Sprache*) или Тприродни језик, уведен за разликовање од формализованих система неког идеалног

језика као збирна оzn. за свакидашњи језик, свакодневни језик. Филозофија обичног језика је најраспрострањенији нем. (и срп.) прев. за енгл. *ordinary language philosophy* (упор. Таналитичка филозофија).

објашњење (*Erklärung*), код Кр. Волфа прев. за Тдефиницију, а иначе и за Текспликацију и др. (упор. И. Кант, **КЧУ*, В 758: "Немачки језик има као изразе експозиције, експликације, декларације и дефиниције ништа више него једну реч: објашњење"); за разлику од Тописа, објашњењем се изв. оzn. само анализа делатних узрока и услова, нпр. помоћу својења непознатог, новог на познато, већ објашњеног. У теорији науке 20. века у основи се разликује међу разноврсним типовима објашњења: узрочним објашњењем назива се објашњење према принципу Ткаузалитета, телесолошким објашњењем или мотивационим објашњењем реконструкција деловања неке особе на основу њених сврха и намерâ (Тинтенције, Тциљеви); о дедуктивно-номолошком објашњењу говори се ако се успева дасе један низ посебних околности изведе из неког општег закона; о статистичком објашњењу може се говорити ако, додуше, не успева дедуктивно-номолошко објашњење, али се ипак може претпоставити да се тражено стање ствари може према критеријума Твероватноће посматрати као посебан случај примене неког општег закона или једног таквог правила. У сваком случају се (у јаком смислу) објашњење разликује од пуког описа опажљивих става ствари. Објашњењем се, осим тога, назива лог.

(Тдтерминизам). У Просветитељству, нпр. код П. Бејла, тврђа о свемоћи Бога држала се као неспособнива с преосталим исказима о Богу, нарочито с његовим разумом, његовом мудрошћу (Тзвезнање), као и с људском Тслободом. Кр. Волф је свемоћ дефинисао као "способност да се све могуће учини стварним". "Према томе, не припада свемоћи Бога да он може немогуће ствари учинити могућима." Он не може нпр. изменити суштину ствари и вечних истина; не може се претпоставити "да моћ Бога треба поново да поништи оно што је произвео његов ум" (VCG, 1720, I, §1022). Фр. Д. Е. Шлајермахер (Хришћ. вера *Der christl. Glaube*, 1821/22, §54) утврђује у појму Божје свемоћи два момента, 1. "да је целокупна повезаност природе, која обухвата све просторе и времена, заснована у божанској ... узрочности", 2. "да се божанска узрочност ... савршено приказује у целокупности коначног бића, дакле и постаје стварно и до гађа се све за шта постоји нека узрочност у Богу". Фр. В. Ј. Шелинг (*Суштина људске слободе, 1809) захтева "у самој божанској суштини излаз да спасе човека с његовом слободом, пошто је она незамислива у супротности према свемоћи, да каже како је човек у Богу, а сама његова делатност припада заједно са животом Бога".

свеопшта одуховљеност: учење о свеопштој одуховљености (Allbes-seelungslehre), превед. од панисихизам (кованица од грч. πᾶν, "све", и ψυχή, "душа"); учење да је све одуховљено, да не постоји неодуховљена твар, дакле ни мртва материја.

С овим учењем сродан је Таниминизам и Тхилозоизам. Заступници овог учења су највећима грч. филозофи, природни филозофи Ренесанса, Ђ. Бруно, Г. В. Лайбниц, Фр. В. Ј. Шелинг, Г. Т. Фехнер и др.

свесадашњост (Allgegenwart), лат. *omnipraesentia*, у хришћ. доктрини својство Бога: "Бог је у свим стварима путем своје моћи, уколико су све ствари потчињене његовој моћи. Он је у свим стварима преко своје садашњости, уколико све створено лежи отворено пред његовим очима; коначно је он у свим стварима преко своје суштине, уколико је он свим стварима садашњи као узрок њиховог бића." (Тома Акв., *Summa theol. qu. 8 art. 3*). Према Фр. Д. Е. Шлајермахеру (Хришћ. вера *Der christl. Glaube*, 1821/22, I, §53) свесадашњост Бога је "апсолутно беспросторна узрочност Бога, која са свим просторним условљава и простор".

свесност (Besinnung), премишљање о нечemu (Тсамосвест, Тсећање). + свест (Bewußtsein), образ. Кр. Волф као прв. од лат. *conscientia* (заправо "поверавање" (са-знање)) у вези са горњонем. речју "der" (или: die) *Bewußt*-, која наступа у изразима попут "То се забило без моје свести (Bewußt)", Кр. Волф још пише две ма речима (нпр. VCG I, § 76) и разликује од Тсавести. Још И. Кант користи и Таперцепцију поред свести. У психологији се под свешћу подразумева непосредно затечени укупни садржај душевног и духовног доживљавања при чулним утисцима, сећањима, представама, осетима, осећајима, вољним покретима и мислима, али такође и процес "делатности свести". Ознаке свести

јесу јединственост и сазнајни статус за склоп сопствених доживљаја у извесно време. Ово се означава као Тускост свести. Као физички носилац свести у већини теорија се претпоставља нервни систем, а посебно кора великог мозга. Уколико свест образује неко јединство, чију садржину носилац опажа као сопствену својину, она као свест о самом себи, сопственој особености и сопственој вредности постаје Тсамосвест. У модерној филозофији духа расправља се изм. ост. да ли је свест у својој назначеној многообразности доступна објективном научном опису или има "несводиво субјективна" својства. За њену научну описивост залаже се нпр. Д. С. Денет (у: *Consciousness Explained*, 1991). У теорији сазнања свест је, посебно од И. Канта, знајући субјект, који се дамо разликовати од знаног објекта; надлични теоријско-сазнајни субјект он назива свест уопште. Он је као такав корелат свих садржаја свести који у њему могу наступити као објекти сазнања. Став свести, који је исправа поставио К. Л. Рајнхолд, надовезујући се на Канта, гласи да је целокупна стварност дата и одредива само као садржај свести (Оглед нове теорије људ. моћи представљања *Versuch e. neuen Theorie d. menschl. Vorstellungsvermögens*, 1. изд. 1789). Монизмом свести се назива теоријско-сазнајни правца у филозофији који целокупно биће премешта у свест и посматра само као садржај свести, исто што и Тфилозофија иманенције; начело свести: учење које је први заступао Р. Декарт, према којем људша није начело живота, него само носилац свести.

свестан (bewußt), изв. исто што и знајући, знан, од 18. в. стручни израз филозофије и психологије (Тсвест); супротност: Тнесвестан. Уколико израз "Свестан сам процеса у мени" има значење у смислу "Знам за њега", онда наши укупни доживљаји нису свесни процеси, предмети наше свести или чињенице свести, него само они на које се обраћа Тпажња. Потпуна свесност наступа први пут када се неки Тдоживљај не само доживљава, него се уздиже у предмет самоопажања. Али, поред тога, "свестан" значи и неко знање о једном предмету на који смо управљени, како тамо где је реч о предметима опажања "спољашњег света", тако и при осећајима и вољним покретима. Дају се разликовати четири значења те речи: (1) свестан у ширем смислу јесте сваки унутарпсихички делатан процес који региструјемо, (2) у ужем смислу такав процес ако на њега обраћамо Тпажњу и учнимо га предметом самоопажања, (3) свесни постаемо оних предмета који нам се као такви приказују у психичким актима (интенционална свест), (4) потпуно свесни, ако их опажамо у повезаности и/или појмовно скватамо и/или мислећи обрађујемо (Тсвест у знач. Ттеорије сазнања). За разл. од тога, "несвестан" се користи или као гравнични појам за сасвим слабо или колебљиво свесно и отуда незапамтиво или за помањкање међучланова за неки претпостављени доживљајни склоп, како га конструишемо при тумачењу свесних доживљаја; упор. Тнесвесно. + свет (сват, heilig), ствиснем. *heilag*, заправо који има и носи спас(ење)

кује и укидање/одумирање државе, социјализам озн. само прелазни стадијум. Према свом заузимању положаја према нужности да се превлада капитализам разликују се етички, (социјал)демократски и комунистички социјализам. Етички социјализам аргументује не првенствено економски, него нормативно на основу теорија социјалне драведности. Поједини црквени модели друштва (нпр. у евангелистичкој Тсоцијалној етици и кат. социјалном учењу) саглашавају се са социјалистичким програмима утолико што се искључује потцењивање јединке, за које се страхује у односу на државни социјализам и посебно комунизам. Социјалдемократски социјализам сматра могућом реформу капитализма ради приближавања социјалној правди. За програме револуционарног социјализма: упор. Тмарксизам, Треволуција, Ткомунизам, Тдржавни социјализам, Тисторијски материјализам. У идејама и програмима социјализма разликују се десна и лева политичка скватања према критерију очувања или преобрађаја Ткапитализма.

социјална антропологија (*Sozialanthropologie*), сједињење Тсоциологије и Тантропологије, изучавање односа између друштвених творевина (Тнарод, Тдржава, Тдруштва и Тгруппа сваке врсте).

+ социјална етика (*Sozialethik*), пресвега у религијско-хришћанској традицији, поред индивидуалне етике, саставна област Тетике. Док индивидуална етика има као предмет дужности јединке према самој себи, према ближњима као појединцима и према Богу, социјална етика се за-

социјална филозофија

окупља обавезама појединача према групама (породицама, савезима) и према друштву, као и узајамним склоповима обавеза група међу собом. У одступању од овог разумевања појам социјалне етике се понекад (пре свега у евангелистичкој традицији) скватао и као озн. за одређени начин виђења етике уопште узев, према којем обавезивања уопште узев произлазе тек из (друштвена) заједничког живота јединки.

социјална педагогија (*Sozialpädagogik*), увео П. Наторп (*Социјална педагоџија, теорија образовања воље на основу заједнице* (*Sozialpädagogik, Theorie der Willensbildung auf der Grundlage der Gemeinschaft*), 1. изд. 1899) ради оzn. Тпедагогије, која као свој предмет има циљ васпитања и образовања одређен на основу заједнице и њеног бића, а нарочито Тодгађање у грађанина државе.

социјална филозофија (*Sozialphilosophie*), збирна ознака 1. за различите области Тпрактичке филозофије, попут Тполитичке филозофије, Тфилозофије права, Тсоцијалне етике; 2. за теоријске темељне специјалности Тдруштвених наука, а посебно Тсоциологије, франц. *philosophie sociale* (тако најпре код О. Канта, *Курс пошиљивне филозофије* (*Cours de philosophie positive*), 1. изд. 1839 (прев.: 'Два уводна предавања', Култура, Београд, 1962; 'Универзитетска ријеч, Никшић, 1989)); 3. за истраживања о елементарним облицима међуљудске (Тинтерсубјективност). Социјалну филозофију су Г. Зимел (у једном чланку из 1894, који допуњава његов Увод у моралне науке (*Einf. in die Moralwissenschaft*); упор. Ges. Ausg. 3, 391-402) и истовремено

социјални

Р. Штамлер (*Теорија анархијма*, 1894) објашњавали у својству дисциплинарног појма као "фил. друштв. живота".

социјални (*sozial*), од лат. *socialis*, "друштвен", који одговара Тдруштву, управљен на друштво и живот у њему, на међусобне односе људи, који се њима предаје и њима служи; социјалистички, везан за Тсоцијализам у неком од његових облика да би се припомогао успон у заступању и унапређивању његових идеја уређења заједнице оријентисаног на Тсолидарност.

социологија (*Soziologie*) (лат. *socius*, "пријатељ", "друг"), учење о друштву, друштвена наука, сковоа О. Конт (*Курс пошиљивне филозофије* (*Cours de philosophie positive*), 6 томова, 1830-42. (прев.: 'Два уводна предавања', Култура, Београд, 1962; 'Универзитетска ријеч, Никшић, 1989)) ради оzn. *partie complémentaire de la philosophie naturelle qui se rapporte à l'étude positive de l'ensemble des lois fondamentales propres aux phénomènes sociaux*, "допунског дела филозофије природе који се односи на позитивно проучавање укупности основних закони својствених друштвеним појавама", за који је користио и израз *physique sociale*. Данас: Тдруштвена наука у ужем смислу, која се такође опредељује за предмете других наука што се односе на друштво као за објект методски самосталног друштвеноаналитичког истраживања (нпр. у правој, привредној, индустријској, социологији рада, знања, образовања, културе).

социологија сазнања (*Wissenschaftssoziologie*) (Тсоциологија), научни правца који је засновао изм. ост. М. Шелер (*Огледи о социологији знања* (*Versuche zu einer Soziologie des Wis-*

25

спекулација

sens), 1924), у којем су се изв. само филоз. и истор. методима изучавале повезаности између облика друштва и разних врста (са)знања (знање о спасењу и искушењу, знање о образовању, знање о учинцима природе и овладавању њом); данас поддисциплина социологије која се изм. ост. емпириским средствима заокупља друштв. облицима и условима продукције и репродукције Тзнања.

спајање (*Verknüpfung*), уопште узев, повезивање два објекта у нов објект, при чему сви објекти морају припадати неком заједничком подручју. Тако, рецимо, двомесни Тјунктори Тисказне логике спајају два исказа у нови: из исказа А и Б спајањем уз јунктор Тконјункције "и", формално $\wedge$, тако настаје исказ А $\wedge$ Б ("А и Б"). Упор. нпр. такође Тбуловска алгебра.

спаситељ (*Heiland*), ствиснем. *heilant*, *heiland* (наслов једног спева око 830. год.); употребљавао се као превед. црквенолат. *salvator*, што је са своје стране уметнуто за грч. *σωτήρ* (Тмесија).

спекулација (*Spekulation*), лат. *speculatio*, "вређање", код Беотија употр. за грч. θεωρία и истозначно с *contemplatio*, код Августина, схоластичар и мистичар изведене од лат. *speculum*, "огледало". Спекулација или спекултивно мишљење означава сазнавање које је поврх Тискуства управљено на духовни, натчулни и божанско које му лежи у основи. И. Кант (*Лој, Увод IV*) објашњава: "Причињава извесну тешкоћу да се одреде границе где престаје обична употреба разума, а почиње спекултивна, или где умствено сазнавање постаје филозофија.

слобода

логије. При том се једна ствар (или догађај или систем) мора моти "превести" у неку себи сличну ("трансформација"), тако да суштинске величине, обележја остају инваријантна. У геометрији сличност означава једнакост облика, лика геометр. фигура, изузимајући величину. Сличне фигуре се могу превести једна у другу помоћу протезања или путем основног пресликавања. У психологији и другим емпиријским наукама о човеку сличност људских обележја се описује навођењем учешћа идентичних елемената као и помоћу степена подударања објективно мерљивих као и ширих заједничких својстава која нису мерљива (нпр. разполикојаки надражaji).

Слобода (*Freiheit*) (грч. ἐλευθερία, лат. *libertas*), од germ. *fri* и *-heit*, "пут и начин"; у germ. језицима *fri* већ при свом појављивању има садашње значење независности, одсуства при нуде; али изв. лежи у основи позитивно исказан садржај: *fri* потиче од једног индогерм. корена који значи и "волети", "штитити", "чувати" (стинд. *prīya*, "љубак"). Ово старије знач. одржало се још у got. *frīðan*, "волети" (упор. и *Freia*, старогерм. богиња љубави) и у got. *freidjan*, ствиснем. *vīlen*, "чувати" (мир, љубав, слободно стајати и осветлити се у овој вези). Супротан појам: зависност, упор. деспотизам. Независност од датих услова, не само као антрополошко обележје, него и као метафизичко начело свеукупног бивствујућег, мора водити претпоставци једне апсолутне или метафизичке слободе и следствено томе једном строго идеалистичком становишту, које спољашњи свет види

слобода

као постављање Тсубјекта, а ја обдарено самоделатношћу као једину непосредну стварност. Такву слободу је поучавао Ј. Г. Фихте, полазећи од И. Кантове практичке филозофије, док је Б. Спиноза заузео супротно становиште, које је стварност тражило у Богу-природи и нужним законима, и тиме човеку одрекао метафизичку слободу. И А. Шопенхауер (попут Ј. Г. Фихтеа) претпоставља неку метафизичку слободу. Али, он измешта слободу из области деловања, у којој влада "став разлога" (упор. Тразлог, Тстав довољног разлога), у једну вишу, нашем сазнању тешко доступну трансцендентну регију, тако што Твогу, коју замишља као слепу и бесцјелну, претпоставља као метафизичко начело и допушта да је човеку ова волја урођена као интелигibilни карактер: сваки човек делује према томе какав је, а сходно томе сваки пут се нужна радња одређује у индивидуалном случају једино помоћу мотива. По ономе што чинимо препознајемо шта јесмо. На овоме почива свест о одговорности ("О слободи људске волје", у: *Две главне проблема етике*, 1. изд. 1840/41. (прев.: *О слободи волје*, Светови, Нови Сад, 1992)). Питањем да ли људска волја може одредити саму себе, дакле аутономна је (Таутоносија), или је одређују туђе силе, дакле неслободна је, хетерономна (Хетерономија), филозофија се закупљала у свим временима и оноје произвело три различита одговора: или су филозофи волју објашњавали као аутономију, а ову аутономију гледали као супротност узрочности, као превазилажење закона

слобода

каузалитета за волју. Или су волју објашњавали као хетерономију, а целокупно деловање искључиво као узроковано, као што су то процеси у природи. Или нису порицали самоодређење волје, али слободу волје нису узимали као супротност узрочности, него као одређени облик узроковања. Прво становиште се назива Индетерминизам, друго Тдетерминизам, а треће психолошки (у неким теоријама и "слаби") детерминизам (или либертаријанизам). У појединостима су ова становишта попримила многоструке преливе путем продирања религијских учења и индивидуалног схватања. Индетерминизам је најоштрије заступао И. Кант: према његовом учењу, додуше, природа стоји под влашћу закона каузалитета, а људско деловање, уколико се испољава, управо је потчињено овом закону. Али је према Канту човек грађанин два света, једног видљивог и једног интелигibilног, а као грађанин овог последњег поседује потпуну Тслободу волје. Интелигibilна слобода је способност човека да неузрокован, помоћу самоодређења и самоделатности практичног ума, започне неки ланац збивања, који прво, чим се испољи, противе према природним законима; на егзистенцији ове слободе заснива се Тморални закон са својим надређивањем Тдужности наспрам Тнаклоности и са својим налогом "Треба, јер можеш" и тиме поново омогућава веру у Бога и Тбесмртност душе као Тпоступате практичног ума. На сличном становишту као И. Кант стоји и Аристотел: он човека објашњава као извор његових дела ("Ник. етика, III 5. 1112b 31), а својевољно деловање дефинише као свесно самоодређење ("Ник. етика, III 3, 1111a 22). Али, индетерминизам се задовољава највише тиме да претпостави је, попут Канта, неку интелигibilну слободу, него само различите могућности деловања. Такав индетерминизам заступа Платон када каже: "Врлина није потчињена ниједном господару, а према томе да ли је поштује или пренебрегава, свако је више или мање у њеном поседу. Одговорност припада ономе који бира. Бог не сноси одговорност." ("Poilitia X, 15, 617e) Од новијих филозофа је приврженик индетерминизма, осим Ј. Г. Фихтеа и И. Канта, пре свега Р. Декарт. Он претпоставља неограничену слободу волје да бира и прибраја ову претпоставку урођеним и најраширенјим појмовима ("Али, да наша волја поседује слободу и да се с много чиме можемо својевољно саглашавати или не саглашавати, толико је очигледно да га ваља прибројати у највише и најопштије појмове који су нам урођени." "Princ. phil. I, 39.) У Средњем веку се аргументовало у суштини детерминистички под утицајем једног учења о предестинацији и према догми о наследном греху. У Новом веку су (осим Б. Спинозе) детерминизам заступали Т. Хобз, Г. В. Лайбница и материјалисти. Према Т. Хобзу су све појаве покрети тела, који се одвијају с механичком нужношћу; а моралне појаве, исто тако као и физичке, подлежу закону механичког Ткаузалитета. Из чулних утисака простирући се сећаји Тугодности и нелагодности, из ових произлазе Тафекти и пожуде,

—

стрингентан

шава помоћу нечега у свету. "Оно од чега стрепња стреин јесте само бићс-у-свету. Самострепење докучује изврно и директно свет као свет." Хайдегер захтева "одважност за стреину". "Узмицање пред", које лежи у стрепњи, за њега "више није избегавање, него укроћен мир" (*Шта је метафизика?*, 1929 (прев. у: Увод у Heidegger-a, ЦДД РК ССОХ, Загреб, 1972, стр. 25-66)). издржавање је призоруничега.

стрингентан (*stringent*) (од лат. *stringere*, "сажимати"), строг, језгронит; уз то стрингенција, језгронитост, строга доказна снага.

стриљивост (*Geduld*), од индо-герм. корена *tol-*, "(под)носити", ствиснем. *gidult*, способност да се неко очекивање доведе у склад са законом временског протока.

структурна (Struktur), лат. *strictria* од *stricere*, "градити"; потекло из грађевинске технике, појам се 1. изв. употреб. у анатомији, аналогно општем значењу за састав, изградњу неке састављене творевине према једној водећој идеји или на основу једног владајућег чиниоца. 2. У хемији "структурна" значи стање атома у молекулу, у биологији органско рашиљавање у којем сваки орган има своју функцију нужну за целину, а опет је и сам делимична целовитост, која се разлаже на подоргане. Изв. телеволшки помишљан појам структуре указује је на виталистичко схватање живота (план изградње), али се користи и независно од тога. 3. У психологији се структуром назива уопште састав душевних и духовних стања који образује неку целину и индивидуално је или типски разно-

структурализам

лик према разл. диспозицијама за доживљаје и учинке. Појам је В. Дилтјај увео у психологију за уређење према којем су у развијеном душевном животу разл. психичке "чињнице" међусобно закономерно повезане путем унутарњих доживљајних односа (*Идеје о ойсној и рашиљавајућој психол.* (*Ideen üb. e. beschr. u. zergliedernde Psychol.*), 1. изд. 1894. (делимична прев. у: Дилтјај, *Заснивање духовних наука*, Прогрес, Београд, 1980)) (Структурна психологија). 4. Појам структуре се у друштвеним наукама употреб. у разл. смислу као синоним за поредак, састав (нпр. привредна структура, друштвена структура). Наредна значења: 5. разврставање образаца код вешт. произведених материјала; 6. у језикословљу: повезаност између елемената неког знаковног система, нпр. фонема, лексема, семема (Структуранизам).

структуранизам (Strukturalismus), уопште озн. за мисаону поставку према којој се при проучавању неке области доспева до истраживања њене апстрактне структуре, тј. до разјашњавања односа између њених појединачних делова. Највећи утицај структуранизам је имао 1. у језикословљу, у које је био уведен делом Ф. де Сосира (*Cours de linguistique générale*, 1916. (прев.: *Очишића лингвистика*, Нолит, Београд, 1969, 1989; *Курс очишиће лингвистике*, Критичко издање, приредио Тулио де Мауро, Изд. књиж. З. Стојановића, Нови Сад, 1996)). Као средишњи предмет истраживања овде се види језик (*langue*) као апстрактан систем језнакова, који је суштински дефинисан њиховим уза-

структурализам

јамним односима. Тако, рецимо, у структуралистичкој оријентисаној фонологији (науци о гласовима) глас није одређен једино својим физикалним (акустичким) обележјима, него пре свега својим односом према другим гласовима, тј. својим положајем у гласовном систему. 2. Структурализам у математици се управља на истраживање апстрактних структура што равномерно леже у основи математичким областима које најпре изгледају сасвим различито (упор. Галгебра). 3. Начин мишљења структурализма примењивао се у другој половини 20. в. пре свега у Француској такође и на етнологију (Кл. Леви-Строс), социологију (Л. Алтисер), науку о књижевности (Р. Барт) и психоанализу (Ж. Лакан) и развијао се у друштвено- и културнонаучни правца у којем се културни феномени у првом реду анализују на "синхрониј" равни унутарњих значењских односа јез. текстова (Дискурс) или уметничких симболичких система, а више не на равни реконструисаних интенција и мотиви говорникама, ауторима или произвођачима. Структуранизам такође уопштено служи и 4. као збирна ознака за разл. правце сазнајне психологије и лингвистике, које истражују формалне услове стицања језика и мисаоне способности (нпр. Ж. Пијаже, посебно у *Нацрту генет. епистемологије*, 1950, нем. 1974. (прев.: Увод у ген. епист., Изд. књиж. З. Стојановића, Ср. Карловци, 1996); Н. Чомски, најпре у *Аспектима теорије синтаксе*, енгл. 1965, нем. 1969); у овом смислу се "структуранизам" употреб. као класификатор ознака за истра-

субзистентан

живачке поступке код којих се друштвени или индивидуални развој реконструише према искључ. теоријски доказаном апстрактном моделу у науци.

структурна психологија (Structurpsychologie), оzn. за метод, који је осн. В. Дилтјај, духовнонаучног тумачења људ. поступака и диспозиција што полази од органског или смишленог рашиљавања душевног састава или личне особености и њеног целовитог карактера. Основне претпоставке структурне психологије развијале су се у вези с питањима друштвено-научне психологије; пригодно и збирни назив за Гештальт-психологију и психологију целине уопште.

субалтернација (Subalternation), новолат. "подређивање једног под друго", у Тлогици подређивање појмова под друге појмове ширег обима или партикуларних судова под опште. Субалтернацији закључци јесу такви закључци који се добијају из субалтернације судова; нпр. Све науке образују дух, па следствено томе и математичке науке, пошто су математичке науке подређене ширем појму "све науке". При том се општи суд назива субалтернирајући (*propositio subalternans*), а посебни субалтернирани (*propositio subalternata*). Закључак од општег на посебни суд назива се закључак *a maiori ad minus*, "од већег на мање", онај од неважења посебног на неважење општег *a minori ad maius*, "од мањег на веће". Упор. такође Тлогички квадрат.

субдивизија (Subdivision), лат., потподела (Гдеоба).

субзистентан (subsistent), лат. *subsistens*, "који остаје стојећи", постојећи за себе; уз то субзистенција

 [REDACTED]

 [REDACTED]

 [REDACTED]

 [REDACTED]

трансформизам

преображаваč, нпр. у техници једно-смерне струје у наизменичну струју или једног напона у неки други.

трансформизам (*Transformismus*), учење о преображавању врстâ, исто што и Трансформациона теорија, учење о пореклу.

+ трансценденталан (*transzental*), новолат., прекорачујући, код схоластичарâ исто што и Трансцендентан; њихова трансцендентална суштаства су се отуда називала трансценденцијама или трансценденталијама. И. Кант је тој речи дао ново значење: "Називам трансценденталним целокупно знање које се уопште не заокупља предметима, него нашим начином сазнања предмета, уколико овај треба да буде могућ *a priori*. Систем таквих појмова би се звао трансцендентална филозофија." (*КЧУ, В 25). Упор. *Пролег., Додатак: "Реч трансценденталан [...] не значи нешто што превазилази целокупно искуство, него оно што му, додуше, (*a priori*) претходи, али ипак није одређено ни на шта више него једино да учини могућим искуствено сазнање. Ако ови појмови прекорачују искуство, онда се њихова употреба зове трансцендентном." (А 204, нап. – Супротност трансценденталном јесте Темпиријски; упор. *Ta posteriori*). Упор. Теорија сазнања. – Трансцендентализам, врста филозофија која у смислу И. Канта полази од априорних услова целокупног сазнавања који леже у самој менији сазнања.

+ трансцендентан (*transzendent*, лат. *transcendens*, "прекорачујући", називала су се у позној схоластичкој филозофији најопштија својства ствари, која према новоплатонском уче-

трансцендентан

њу леже као метафизичка суштаства још с оне стране појединачних предикамената или Татегорија: *res*, "ствар", *ens*, "бивствујуће", *verum*, "истинито"; *bonum*, "добро", *aliquid*, "нешто", *unit*, "једно"; одавде се добијало одношење на Бога као биће надмоћно над свим људ. појмовима. Данас се "трансцендентан" користи у троструком смислу: 1. који прекорачује границе искуства, 2. који лежи изван границâ природног света, нама сазнатљивог посредством чулâ, 3. који превазилази подручје људ. свести; супротан појам: Тиманентан. За математику је Г. В. Пајбниц дефинисао као трансцендентно све што превазилази обласц алгебре; отуда трансцендентан број, исто што и не-алгебарски број, тј. број који не задовољава ниједну алгебарску једначину чији су кофицијенти рационални бројеви, нпр. однос обима круга и пречника. И. Кант назива трансцендентним "протезање начелâ могућег искуства на могућност ствариј уопште" и "утврђивање објективне реалности таквих појмова, који своје предмете не могу наћи никде осим изван границе целокупног могућег искуства" (*КЧУ, В 809); начело се зове трансцендентним ако "уклања, па чак и налаже да се прекораче" (*ibid.*, В 353) међе искуства. – Трансценденција, новолат. *transcendentia*, прекорачивање границе између две области, превазилажење границе искуства, свести или света као "овостраности", такође циљ, "предмет" овог излажења; отуда исто што и Тнатчулнб, Тапсолут, а посебно оностраност Бога (Тотковење).

трансцендирати

трансцендирати (*transzendieren*), кованница уз Трансцендентан, прелазити преко једног подручја у неко друго, посебно у област Трансценденције.

траума (*Trauma*, грч. "озледа", у медицинин појам употр. за повреду проузроковану спољашњим дејством (одатле назив медицинске дисциплине "трауматологија"). У преносном смислу такође се говори о психичкој трауми. Тако се нпр. настајање неуротских симптома може објаснити путем потресних доживљаја (најпре код Ј. Бројера и С. Фројда, *Студије о хистерији*, 1895). Уз то трауматичан, условљен повредом.

трговачка држава, затворена (*Handelsstaat, geschlossener*), према наслову једног списка Ј. Г. Фихтеа (18(X)) (прев.: Затворена трговачка држава, Нолит, Београд, 1979) држава која свим држављанима даје равномерну прилику за стицање својине путем рада, тако што сама преузима трговину с инострanstвом, а унутар себе установљава цене за пољопривредне и занатске производе, као и број запослених особа у свакој привредној грани (Гаутаркија).

+ требање (*Sollen*), срвиснем. *schöhn*, "дуговати", бити обавезан, "требати" (узд то као имен. Ткривица); захтев неког бића и збивања потврђеног као вредног, посебно, налог за остваривањем вредности, пре свега за моралним деловањем; овај налог може бити управљен на некога другог, за разлику од неке Торме (заповести или приморавања) принудне помоћу спољашњих средстава, или се може од стране наше Тавести доживети као управљен на нас, за разлику од неке унутарње Тпри-

тренутак

кнуде. У етику је требање као темељни појам увео И. Кант: "Морално требање је ... сопствено нужно хтешње као члана једног интелигibilног света." (*Засн. меш. морал., 3. одс. "Како је могућ категор. императив?", ВА 113.) У 20. в. су се појам требања одн. значење ставова с "треба" исправа истраживали пре свега у оквиру Тметастике. Према А. Ж. Ејеру ставови с "треба" (*Sollsätze*) искључиво су испољавања одобравања или неодобравања, повезана с одговарајућим налогом (*Jesik, истина и логика* (*Language, Truth, and Logic*), 1936). Р. М. Хер одређује ставове с "треба" као Тпрескриптивне, али показује да се они могу читати као чињеничка тврђња. Ставови с "треба" у прескриптивном смислу, дакле, морају се повиновати одређеним правилима да би се могли разумети (*The Language of Morals*, 1952. (слично у прев.: *Морално мишљење*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004)). Синтаксом и семантиком ставова с "треба" бави се, прикључујући се Р. М. Херу, посебно Тдеонтичка логика, коју је први унапређивао Г. Х. ф. Рихт. Заснивање ставова с "треба" се у последњим деценијама изм. ост. покушавало с теоријскоуговорне (Ц. Ролс) и етичкодискурсне стране (Ј. Хабермас). (Упор. Ткогнитивизам, Твредносни суд, Тдихотомија биће-требање.)

тренутак (*Augenblick*), срвиснем. *augenblick*, изв. трептaj очију (лат. *ictus oculi*), већ у 14. в. у чисто временском значењу, уопште употр. од 16. в., одг. грч. *φόκη*, лат. *momentum* (Тмомент); одлучујућа тачка, преокрет, оно сада, час Тсадашњости из-

дуалитет

одреди импулс, тада положај нуж-
но постаје неодређенији и обратно
($\uparrow$ комплементарност). Ова веза
је квантитативно тачно одређена у
 $\uparrow$ Хајзенберговој релацији неодре-
ђености. Дискусија о филозофском
тумачењу ових феномена, а посебно
о привидној зависности појава
"објективног" света од посматрача,
одржава се до данас.

дуалитет (*Dualität*), лат. *duálitas*,
"двојност", нарочито двојност или
двостврукост неког начела. У математици,
логици и геометрији својство
 $\uparrow$ аксиоматских система одн.
алгебарских творевина ($\uparrow$ алгебра>):
уколико се такав систем одликује
двојношћу, онда се у њему из једне
 $\uparrow$ теореме извесним једноставним
разменама знакова добија нека друга
теорема.

дуални систем (*Dualsystem*), тако-
ђе бинарни систем, дијадни систем,
бројевни систем који је исправа пред-
ставио Г. В. Лайбница 1697, у којем
се уз помоћ само две цифре 0 и 1
може приказати сваки број (док се у обичном децималном систему
претпоставља десет цифара (0-9).
Децимално 1 се при том у дуалном
систему појавује као 1 (1×2^0), 2 као
10 ($1 \times 2^1 + 0 \times 2^0$), 3 као 11 ($1 \times 2^1 +$
 $+ 1 \times 2^0$), 4 као 100 ($1 \times 2^2 + 0 \times 2^1 + 0 \times 2^0$)
итд. У модерној обради података
спроводи се дуални систем, стога
што се његове цифре 0 и 1 лако
придржују електричним стањима
УКЉУЧЕНО и ИСКЉУЧЕНО, а тиме
се сваки број може представити неким
низом таквих стања.

дубина (*Tiefe*), димензија простора.
У пренес. смислу, поред јасно-
сти и ширине, трећи метафор. израз
за вредновање тока мисли: исто што

дужност

и унутарња разуђеност ($\uparrow$ унутра-
шњост). Дубокомисленост (*Tiefsinn*),
способност духа да иде у "дубину",
тј. да изучи унутарњу суштину стварја,
њихове законе и скривене разлоге.

дубинска психологија (*Tiefenpsy-
chologie*), изв. ознака за $\uparrow$ психоанализу и
 $\uparrow$ индивидуалну психологију,
која као свој главни предмет има
несвесни или једва свесни нагонски
живот, живот за који се претпоставља
да се одиграва у "дубини" душе,
док свест приказује само њену "по-
вршину" ($\uparrow$ свестан, $\uparrow$ ја, $\uparrow$ несвесноб).

дужност (*Pflicht*), од "pflegen" (не-
говать), "бринути о нечemu", већ
ствиснем. (*p)flīhī*, "нега", служба, за-
повест, увео Ноткер као прев. лат.
officium, грч. καθήκων; у $\uparrow$ етици чи-
њење или пуштање које изгледа за-
повеђено као такво и у осећају дуж-
ности, или свести о дужности, схва-
та се као $\uparrow$ требање, као унутарњи
захтев, да се испуњавају задаци ко-
је човек поставља самом себи, које
му налаже заједница у којој живи,
или Бог. Појам дужности су у ети-
ку најпре увели $\uparrow$ стоичари. Уколико
је ум тај за који је дужност сле-
дити га, већ код стоичара бож. $\uparrow$ ло-
гос, тада у вези с Цицероном делом
(*De officiis* (прев. у: Цицерон,
Филозофски стиси, Матица српска,
Нови Сад, 1978, 21987)) у хришћан-
ству дужност постаје према Божјој
заповести, а у хришћ. етици се раз-
ликују три круга дужности: религиј-
ске дужности према Богу, друштве-
не према ближњима и индивидуал-
не према самом себи. Онда је И.
Кант уздигао дужност у основни
појам етике. Под њом он подразумева
мотив моралне воље који је
дини неком поступку даје његову

дужност: учење о дужности

моралну вредност и састоји се у $\uparrow$ па-
жљивости/обзиру/уважавању према
моралном закону и у потчињавању
овом закону: дужност је деловати
према "закону" уз искључење свих
одређујућих разлога из наклоности
(најпре: *"Засн. међ. морала*, 1. изд.
1785, 1. и 2. одс.). Ово значење је
појам дужности задржао и тамо где
се, као код Фр. Шилера (*О љубо-
сности и доследности* (*Über Antit und
Würde*), 1793. (одломак у прев. у:
Шилер, *О лейом*, Култура, Београд,
1967, стр. 71-96)) и Фр. Д. Е.
Шлајермахера (*О следу о научној об-
ради појма дужности* (*Versuch über
die wissenschaftl. Behandlung des Pflicht-
begriffs*), 1824), деловање искључи-
во из дужности није признавало као
морално најузвишеније или (као
у материјалној вредносној етици
М. Шелера и Н. Хартмана) дужност
није изводила из формалног морал-
ног закона, него из самих вредно-
сти, које могу у себи садржати не-
 $\uparrow$ требање ($\uparrow$ деонтологија).

дужност: учење о дужности
(*Pflichtlehre*), део етике у којем се
обрађују $\uparrow$ дужности; најпре га из-
вели стоичари, а пренео га Цице-
рон у делу *De officiis* (прев. у: Цице-
рон, *Филозофски стиси*, Матица
српска, Нови Сад, 1978, 21987), да
би га Амброзије (*De officiis ministro-
rum*, Minej 16, 23-184) увео у хри-
шћанство и повезао са библијским
учењима; учење о дужности остаје
саставни део етике све до И. Канта,
који га је напово засновао и об-
радио у оквиру своје "метафизике
морала", како у "учењу о праву"
(правне дужности), тако и у "уче-
њу о врлини". Упор. $\uparrow$ дужности вр-
лине; $\uparrow$ деонтологија.

дух

duplex negatio affirmat, лат. "дво-
стрuko порицање поткрепљује", на-
чело $\uparrow$ класичне логике према којем
је "Није случај да није случај да A"
истинито тачно онда ако је истинито
и само A, формално: $\neg\neg A \leftrightarrow A$.
У $\uparrow$ интуиционистичкој логици ово
начело је неваљано: ту важи само
 $A \rightarrow \neg\neg A$, али не и $\neg\neg A \rightarrow A$.

дуплицитет (*Duplicität*), лат. *<du-
plicitas*, "двостврукост".

дух (*Geist*), срвиснем. *geist*, из ин-
догерм. корена *gheis*, покренут, гот.
usgaisjan, покренути, и у другим ре-
чима овог индогерм. увек исто што
и елемент страховитог гнева. Реч
се употреб. за прев. грч. πνεῦμα, лат.
spiritus, али и грч. νοῦς, лат. *anima*,
mens, *genius* у профани и посебно
у филоз. списатељству. Преко позај-
мљивања одговарајућих грч. и лат.
појмова та реч је задржала иссрпне
садржаје у филозофији нем. $\uparrow$ идеа-
лизма и код романтичарâ. У току
развоја задржао је следећа значења:
1. ваздух, ветар, етар као невидљива
супстанција, дах и дисање као
носиоци живота (нпр. испустио је
душу, предао је душу), 2. само живо-
тно начело које влада у целокупном
живом као његова истинска су-
штина, тако код И. Канта (*Antrōpī*.
§49): "Дух је оживотворавајуће начело
у души", код младог Г. В. Фр.
Хегела изв. као као синоним за
душу. Дух се овде најпре означава
само као носилац живота и са-
мостална суштина одрешива од тела.
Сам Бог као личност јесте дух, али
се духом, и то $\uparrow$ светским духом, на-
зива и невидљива моћ различита од
појма једног апстрактног Бога, као
безлично или надлично мишљена,
која влада у природи и историји.

1

-

1

2

3

4

демонологија

Мњење да су она само зла, неугодна, ћаволска појавило се испрва с хришћанством. Позногрч. филозофи разликују, посебно надовезујући се на Ксенократа, богове, демоне, хероје и душе, при чему се мислило да богови пребивају у етру, демони и хероји у ваздуху, који се протеже све до Месеца, а душе у земаљским телима (Ганимизам).

демонологија (Dämonologie), од грч. δαίμων и λόγος, "учење", учење о демонима (Твера у демоне).

демонски (dämonisch), којим влада, управља или на који дејствује неки Тдемон, неки божански, надљудски, изванредни дух; демонско отуда озн. стваралачко које је за човека необјашњиво, премашује његову меру, разбија и разара његов облик.

демонстратив (Demonstrativum, pl. Demonstrativa), уз лат. *demonstrativus*, "указујући", исто што и показне заменице, указујуће заменице, понекад и опшије исто што и индексички израз (упор. Гиндексичност).

демонстрација (Demonstration), лат., "приказивање", уопште узев извођење доказа, посебно Тдоказ дат из опажаја; уз то демонстрабилан, доказив из опажаја; *demonstrandum*, оно што треба доказати; демонстрирати, доказати, очигледно приказати.

деморалисати (demoralisieren), кованница уз лат. *moralis*, "моралан", развратити, такође: морално искврбити, уздрмати некога у његовом етичком држању.

деноминација (Denominatio), лат., "именовање" (такође: мала верска заједница слична секти).

деоба

денотација/конотација (Denotation/Konnotation), лат. "означавање" одн. "саозначавање", појмовни пар из Тјезикословља, Тфилозофије језика и Тсемантике. Денотација озн. садржинско језгро неког израза, а конотација субјективне асоцијације повезане с њим. У овом смислу денотацији "нежење" припада да је невенчан мушкирац; конотацији би могла припадати, рецимо, асоцијација веселог бећарског живота. За разлику од ове језичке употребе, "денотација" се примењује и у смислу "екstenзије" (упор. Гинтензија/екстензија).

деоба (Einteilung), лат. *divisio*, у логици и научној систематици разлагање неког Тпојма на врсте. Настави ли се деоба и поделе ли се Тврсте на подврсте, врстине врсте, породице или се даље дели према секвенцијалном Тпоретку (нпр. нумерички, алфабетски), тада се деоба назива Ткласификацијом. Свакој деоби припадају: целина коју треба поделити (лат. *totum divisionis*), основ деобе (principium divisionis), чланови деобе (membra divisionis). Према побочном уређивању или подређивању појмова разликују се побочне (кодивизије) и поддеобе (субдивизије), према броју чланова деобе Тдихотомија, Ттрихотомија, тетратомија и Тполитомија. Деоба се смејвршити само према једном критерију деобе, који чланове међусобно раздваја тако да се они узајамно искључују (Гисјунктиван); она мора бити иссрпна и континуирана, тј. напредовати од једног до другог обележја без "скока" (*hiatus divisionis*).

de omnibus dubitandum

de omnibus dubitandum, лат. "у све ваља сумњати", ознака полазишта филозофије Р. Декарта (T cogito, ergo sum, Тсумња).

деонтичка логика (deontische Logik) (логика требања, логика норми, деонтика), логичка дисциплина која се забкупља (аналогно операторима "нужан", "немогућ", "можућ" [алетичке] Тмодалне логике) нормативним изразима попут "заповеђен", "забрањен" и "допуштен", али, за разлику од нормативне етике, не садржински заповеђеним и забрањеним, него формалним последицама и синтаксом нормативних реченица/ставова. Прве поставке једне логике требања потичу још од Г. В. Пајбница и Ц. Бентама. У двадесетим годинама 20. века Е. Мали је развио један Таксиоматски систем појма требања (Основни закони Требања, 1926). У свом данашњем лицу деонтичка логика потиче првенствено од радова Г. Х. ф. Рихта средином 20. века ("Deontic Logic", Mind 60, 1951). В. и Тлогика императива

деонтологија (Deontology), од грч. δέος, "што треба да буде", и λόγος, "учење", према Ц. Бентаму (Деонтологија или наука о моралу (Deontology or the Science of Morality), 1834) уведена за озн. етике као учења о Ттребању или учења о дужностима. Као деонтолошка етика се у системат. приказима означавају сви облици нормативне Тетике који обавезност неког поступка не чине зависним од очекиваних или наслуђених последица, него заповест или забрану поступка довоље у однос искључиво с вредношћу самог тог поступка. Супр.: Ттелео-

деривација

лошка етика. Деонтол. етика служи и као збирна ознака за различите типове "нормативне етике" који функционишу искључиво према критеријима "заповеђен", "дозвољен" и "забрањен", за разлику од поставкј неке Твредносне етике (у којој се просуђују упоредна мерила).

инцензија (Dependenz), од лат. *dependere*, "зависити од", "почивати на", Т зависност неке ствари, процеса или особе од других, врста Ткаузалитета.

de re, упор. Тмодална логика.

дериват (Derivat), лат., у граматици реч настала Тдеривацијом (изведенница); уопште узев, нешто изведено, нпр. у биологији оzn. за органе чији се облик или функција могу филогенетички објаснити из ранијих образовања; у хемији изданак неког једињења код којег су појединачни атоми ранијег једињења замењени другим атомима или групама атома.

деривација (Derivation), од лат. *derivatio*, "одвођење" (нпр. неке рече), у преносном смислу и скретање (нпр. подозрења на друге); у механици побочно одступање предмета који се окреће од његовог изв. правца путем кружног кретања; у језикословљу Тизвођење нпр. једне речи из неке друге творбе. Деривацијама се у учењу о Тидеологији називају тек тешко промењиве осећајне диспозиције и убеђења, које је утврдио В. Парето, што могу функционисати као оправдања (такође: резидууми). Најважније деривације су one које се 1. заснивају на привидлог. образложењима, 2. појачавају осећајима и начелима, 3. могу свести на уважавање

1

2

3

genus humile, "нижи" у смислу неукесног стила, у античкој реторици који служи само стварном поучавању, *genus mediocre*, досл.: "средњи" стил, који пре свега служи настави, *genus grande*, досл. "већи", такође "виши" стил с патет. и емоционалним средствима; у Ср. веку се ове три стилске врсте придржују трима разл. стањима, зависним сељацима (*genus humile*), градским становницима (*genus mediocre*) и племству (*genus grande*).

геометрија (*Geometrie*), грч., "премеравање земље", изв. се убраја у физику (Простор), а од Р. Декарта у Математику.

геоцентрички (*geozentrisch*), кованица астронома 16. века из грч. υγή, "Земља", и лат. *centrum* (грч. κέντρον), "средиште", за оzn. положаја звездा� за посматрача замишљеног као да се налази у средишту Земље, онда у супротности према Хелиоцентричком за оzn. Т слике света у којој Земља образује средину свемира.

гест (*Geste*), лат. *gestus*, "државање", такође изглед (изражајни покрет); гестика, исто што и пантомимика.

gesta, лат., стил приповедања, у историографији Ср. века опис живота и ставова значајних личности, повезан с анегдотама и морал. зајажањима, за разл. од хроникâ и Ганалâ, у којима је описан историје уређен у врем. редослед и које се ограничавају на проверљива предања или чињенице.

гештант-психологија (*Gestaltpsychologie*), она школа психологије 20. века у којој се предметом психологијског изучавања учинило пре свега

ћопажање Тоблика, према њој рашчлањене садржаје не треба схватати као збир њихових делова, него у њиховим посебним гештант-квалиитетима (тј. у погледу односа између саставних делова као новог обележја целине, путем којих ова целина постаје гештант). Узорни пример: мелодија је више него тонови садржани у њој. В. Келер је веровао да се опажање гешталта може свести на "физичке облике" како се они образују већ у анорганској природи; па ипак, ова уређења нису праве целине, него изводива из законâ својих делова.

гимнозофи (*Gymnosophisten*), грч. γυμνόσοφοι, "оголјени мудраци", називали су стари Грци индијске Таскете (факире).

глупост (*Blödsinn*), нововиснem. од срвиснem. *bloede*, "плашњив", "слаб" (грч. ἄνοια, лат. *stupiditas*), слабост разума, која се испољава као тупост, будаластост, тупоглавост; исто што и безумље.

гноза (*Gnosis*), грч. τε "сазнање", посебно сазнање Бога, божанског, духовног света. Насупрот црквеном хришћанству, заснованом на вери у ауторитет (Твера), као гноза или гностицизам означава се свака религија искуплења према којој се спасење чини зависним од сазнања Бога и његове сврхе с обзиром на људе, његовог плана спасења. Од 18. в. су се оснивачи секте који су наступали у првим столећима после Хр. називали гностицима; они су повезивали хришћанство с елементима грчко-оријенталне мистеријске религије, у којој се поучавала мистичка метафизика приказана у алегоријама и симболима;

највеће сачувано дело јесте *Pistis Sophia* (πίστις σοφία) (грч. "мудрост вере") на коптском језику (нем. од К. Шмита, 1925).

гнома (*Gnoma*), грч./лат. ((γνώμη) од грч. γνωστεῖν, "познавати", сазнавати), искусствени став етичког садржаја, исто што и Таксима; у науци о књижевности и сентенција, пре свега у облику стихова или прозе.

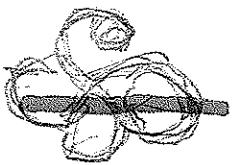
гностеологија (*Gnoseologie*), кованица Р. Т. Кауга (*Fundamental philos.*, 1803, 1819, S. 293) од грч. γνῶσις, "сазнање", и λόγος, "учење", наука о сазнању, често употребљена као синоним за теорију сазнања.

говор (*Rede*), у језикословљу 1. препричавање неког изјављивања/изрицања, тако нпр. као "управни говор" (непоср. изјављивање/изрицање неке особе или пак досл. нав. говор некога другог), "као неуправни говор" (говор који реферира/упућује не дословно, него само сходно смислу, који је по правилу зависан од глагола у надређеној реченици), као "ауторски говор" (говор фиктивног приповедача који се обраћа директно читаоцу); 2. уопштено такође: појединачан Тговорни чин. У шире схваћеном знач. о говору је реч: 3. при означ. неког већег говорног контекста (нпр. код низова реченица, темат. јединица, предавања вербалних извештаја, размењивања питања и одговора); 4. за оzn. усмено одржаног или пак преписаног или само писм. састављеног текста; 5. свака активност у јез. облику. Ова примена полази од различитог дејства код слушаоца. Локутивни чин истог типа може у различитим ситуацијама бити повезан са сасвим различитим илокутивним и перлокутивним чиновима. Тако, изрицањем "Оскоруше су отровне" у оквиру неког ботаничког предавања говорник може једино следити намеру да своје слу-

жава актуализовање овог језичког система у одр. говорној ситуацији. У овом смислу се *parole* често преводи са говор, а *langue* с "језик".

говорни чин (*Sprechakt*), превод енглеског појма *speech act*, који би се могао изразити и помоћу "говорне радње". Термин је у језикословну и филозофскојезичку дискусију увео Ц. Л. Остин, како би водио рачуна о околности да Језик не служи само пуком посредовању информација, него се примењује и за постицање сасвим другачијих циљева. Програмски је наслов његовог низа предавања *How to do things with words* (1962) (прев.: *Како деловати речима*, Матица српска, Нови Сад, 1994). У својој теорији говорних чинова Остин показује да је изговарање, рецимо, неке реченице повезано с многоструким и разноврсним компонентама поступка, који су делимично зависни од ситуационог контекста у којима се збива изговарање. Могу се разликовати (најмање) три компоненте поступка које су повезане с изговарањем неког дела говора: Тлокутивни чин, који обухвата производњу неког изрицања с одређеном граматичком структуром и неким значењем, Тилокутивни чин, тј. извршавање неке радње уз помоћ изрицања, и Тперлокутивни чин, постицање известног дејства код слушаоца.

Локутивни чин истог типа може у различитим ситуацијама бити повезан са сасвим различитим илокутивним и перлокутивним чиновима. Тако, изрицањем "Оскоруше су отровне" у оквиру неког ботаничког предавања говорник може једино следити намеру да своје слу-

зететичари

приморавају на одговоре, који према критеријума западне Трационалности могу бити и вишеважни, бесмислен или апсурдни. Тиме треба да се достигне постепено "понимање" (јап. *koan*), али које се не ће једнозначно артикулисати у јез. формулацијама. У Јапану су нарочито интензивно биле даље развијане медитационе праксе овог правца. Оне су под јапанском ознаком "зен" у преображеном облику широко рас простране и на другим континентима (нпр. у малим групама у западној Европи и Северној Америци).

зететичари (*Zeteticer*) (грч. ζητητικός, "који нагиње истраживању"), оzn. грч. Тскентичар.

златно правило (*goldene Regel*), уопште узев, начело "Што нећеш да ти се чини, не причињавај ником другом", које се у разним изразима појављује код грч. и рим. филозофа, у јеванђелијима, у јеврејском спасатељству, код Конфучија и у инд. Траманизму и у Тбудизму (Тсамилост, Тљубав према ближњима, *Tat twam asi*). У позитивном облику као заповест златно правило изискује: "Оно што хоћеш да ти чине – то и ти чини њима!" У механици се златним правилом назива став: у истом односу у којем се код једноставне машине (коса раван, полуга, завртањ) добијају путеви мора се извршити/утрошити више сила; и обратно: што се уштеди на сили, губи се на путу. Златно правило је најједноставнија формула којом се изражава Тодржавање енергије.

злочин (*Verbrechen*) (лат. *crimen*), кршење неке заповеђене наредбе, кажњив поступак, Тнеправо, које се, због тежине повреде дужности са-

знак

државе у њему или с обзиром на претњу заједници која лежи у њему, сматрало кажњивим и отуда је за њега у неком Тзакону запрећена Тказна. Према својој суштини злочин се већ у ранијим Тфилозофијама права често разумео као побуна посебне воље починиоца против опшите воље права (тако нпр. Г. В. Фр. Хегел, 'ОФП, §§95ff.). Али је према данашњем праву кажњив само онај ко делује у условима постојања неког кривичног закона (*Nulla poena sine lege*) и на кога се односи нека лична Ткривица. Правничка језичка употреба као злочин у ужем смислу означава само кажњиво дело за које је запрећена затворска казна најмање једногодишњег трајања; иначе су кажњива дела, према тежини запрећене казне, или прекраји или преступи (према Кривичном законику).

злурадост (*Schadenfreude*), угодност у туђој несрећи, које се успиње до задовољства злом, повезује се с мржњом и коначно прелази у свирепост. Према И. Канту (**Moralia*, II, §36) она је "тајна човекомржња и управо противност љубави према ближњима", а према А. Шопенхајеру (*Похваљни спис о темељу морала*, §14 (прев.: Братство–јединство, Нови Сад, 1990)) "осећати завист је људски; уживати у злурадости ћаволски. Не постоји непогрешивији знак сасвим лошег срца и дубље моралне недостојности него једна црта чисте, срдачне злурадости."

знак (*Zichen*), из герм. корена, сродно с "кривити" (*zeihen*), "окривљавати" (*beziehtigen*) (у српском из истог корена *gn-* као и "знати"),

знање

уопште израз за оно што нешто значи. Разликује се између природних знакова (такође "зимање" (*Anzeichen*)) и вештачких или конвенционалних знакова. Значење природног знака се показује из неког узрочног односа: у овом смислу се нпр. успињући дим разуме као знак (или зимање) за ватру. Значење вештачког знака почива на некој Тконвенцији у смислу прећутног договора између припадника одређене заједнице: рецимо, да реч "gelb" у немачком (тј. "жуто" у српском) означава боју жуто, исход је такве друштвене конвенције и тиме у извесном погледу арбитрарно (произвољно). Важно је разликовање, које је изм. ост. наглашавао Ф. де Сосир (*Курс о језици лингвистике* (F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*), 1916. (прев. *Очијаша лингвистика*, Нолит, Београд, 1969, 1989; Изд. књиж. З. Стојановића, Ср. Карловци, 1996)), између тела знања (звукног или графичког лица неког знака, често званог сигнификант (означитељ)) и њиме означеног предмета (означенб, сигнификат). Иконички знаци су они чије значаково тело стоји у извесном односу сличности према означеном (нпр. пиктограми). Дисциплина која се бави општим карактеристикама знакова назива се Тсемиотика (или семиологија). Упор. такође Тјезик, Тсимбол, Тшифарско писмо, Тсемиантика, Тсинтакса.

занчење (*Wissen*) – поименичени глагол (тј. у српском глаголска именица), ствиснем. *wizzan*, хот. *witan*, чemu лежи у основи индогерм. корен *uid*, "видети", "сазнати" (упор. санскр. *vid*, "наћи", грч. εἰδέναι, лат.

занчење

videre, "видети") (српски глагол потиче из корена *gn-*, као и грч. γνῶσκω и лат. *co-gnoscere*) – јесте оно што "знати", ствиснем. *weiz* (множ. *wissen*); тј. пошто су оба облика презента образована као облик једног старог јаког (неправилног) претерита (аориста), па њихово значење познавања и унутарњег јмања, као и значење једнако образованог и истозначног прасродног санскр. *Veda*, грч. οἶδα (перф. акт. од εἰδέναι), почива на представи о прошлости. Од луког наслућивања (Тмињење) знање се разликује Тубећењем, које почива на објективно и субјективно достатним разлозима, о чињеничном постојању предмета, процеса или стања ствари. Заснивање знања може се узети из Тискуства, критички проверених извештаја, документата, сведочанстава, споменика (историјско знање) или Тувида у суштину и повезаности идејних предмета (логика, математика, етика). Знање такође значи упознатост с расположивим обрасцем оријентације у оквиру свакодн. животних склопова (свакодневно знање). Знање и сажимање свих садржаја знања (Тнаука) данас је различито од Тмудрости (*sapiēntia*), због одвајања од личног живота, које је у току времена постајало све јаче.

значење (*Bedeutung*), нововиснем. творба уз значити (*bedeuten*), ствиснем. *bediutten* (уз то *bediutnisse*), према пореклу речи своди се на исти корен као и немачки (*deutsch*), Ттумачење (*Deutung*, као и *deutlich* – јасан), дакле изв. "народски" обрадити, дакле учинити разумљивим, изложити, приказати, делатност указивања (показивање) на, објашња-

вања (разјашњавања), заступања нечега помоћу нечега другог, коначно исход ове делатности, Тсадржай, Тсмисао, Тсуштина неке особе или ствари. У феноменолошкој школи се разликовало "означавање као чин" и "само значење као идеално јединство многострукости могућих чинова" и њему одговарајуће "колебање значења" и непроменљивост, објективност или утврђеност значења: "Колебају се субјективни чинови који позајмљују значење изразима ..., али се не мењају сама значења, пошто је ова тврђња управо бесмислена" (Е. Худерл, *Лог. исцр.*, II, 1, 2¹⁹¹³, §§ 24, 28). У модерној Тфилозофији језика и Тјезикословљу значење ози. уопште оно што изражава неки Тзнак, посебно језички. Појам значења је при том предмет једне изразите спорне расправе. У "реалистичкој" теорији значења, у чијој традицији стоје, рецимо, Г. Фреге, Р. Карнап и рани Л. Витгенштајн из *Tractatus-a logico-philosophicus-a* (1921), полази се од тога да појединачне језичке јединице имају самостална значења: Значење Тстава "Петар спава" јесте, рецимо, стање ствариј (Тисказ, Тпропозиција) да Петар спава, значење неког Тпредиката попут "... спава" јесте својство (Татрибут) да се спава (упор. такође Тинтензија/екстензија, Тиндексичност). "Употребна теорија" значења, која у суштини потиче из *Филоз. исцр.* (1953) (прев.: Нолит, Београд,

^{1969, 2¹⁹⁸⁰)} позног Л. Витгенштајна, претпоставља да је значење неког израза одређено правилима његове употребе. Значењске анализе овде излазе на истраживања, Тјезичких игара, типичних ситуација и контекста у којима се дотични израз примењује. Овом склопу припада и теорија Тговорних чинова. Теорија значења језичких израза назива се Тсемантиком.

зон (zōon), грч. *(ζῷον)* "живо биће", такође: животиња; уз то: зоологија, изв. учење о живим бићима – тако још код Ж. Ламарка (*Philosophie zoologique*, I, изд. 1809; упор. Тучење о пореклу, Тanimal, Теволуција, Ттеорије еволуције, Тламаркизам); касније, после увођења научног појма Тбиологије само још њена саставна област као наука о животињама; *ζῷον λόγον ἔχων* (zōon logon echōn), грч. "живо биће које располаже говором", код Аристотела суштинско одређење Тчовека (упор. Тлогос) као умне "животиње"; *ζῷον πολιτικόν* (zōon politikón), грч. "грађанско живо биће", "политичка животиња", лат. *animal sociale*, суштинско одређење човека, које исто тако потиче од Аристотела, као живог бића које је упућено на заједницу.

зор, такође **зрење** (Schau, Schauung), уопште узев, исто што и Тконцепција, у Тфеноменологији, за разлику од Топажаја датбга, захватање онога што се помиши са појавом, његовог смисла.

И

игра (Spiel), од сервиснем. *spil*. 1. углавном и изв. искључиво за разлику од Трада, добровољно напрезање људског тела или духа без непосредне практичне сврхе и користи које леже изван самог овог напрезања. Ако се игри (у овом смислу) поставља одређена Тсрвха, уколико је она изгубила свој прави смисао, пошто се овај састоји управо у делатности која је обележена невезаношћу, слободном покретљивошћу и самокретањем у свету који не задовољава услове стварног живота, него само правила игре, и отуда пак следи неку унутарњу правилност, али никакву сврху која лежи изван саме игре. И. Кант је игру – као "заокупљање које је пријатно за себе само" (*KMC, 1790, §43) – доводио у везу с основним одређењима слободне уметности: њимаје заједничка унутарња Тсрвисходност, која не служи никаквој спољашњој сврси. Игра смера на самоискуство субјекта у хармоничној целивотости његове душевне моћи: тако се, рецимо, у "слободној игри" сазнајних снага у естетској рефлексији могу измирити Тчуљност, Тразум и Тмоћ у образиље, јер је она ненамер(ава)на (*KMC, 1790, §9). Фр. Шилер је прихватио ову Кантову замисао и надоградио је у уопштен програм естетског Таспитања: у игри су естетски измирене противречности између Тобичајности/морала и Тнаклоности, између Тчуљности и Тума, а уметност као несрвисходно подручје (Таутомија) наговештава у развијању естетске слободе моралних односа (*О естетском васпитању човека*, 1795. ("Писма о естетском васпитању човека", прев. у: Шилер, *О лепом*, Култура, Београд, 1967, стр. 118-220)). У слободи игре од сврхе према Фр. Шилеру се развија Тхуманост. Игра је према њему управо у својој не-интенционалности упућена на практичне сврхе. За разлику од једног опште културне теорије игре, према којој се Ткултура уопште развија у игри (Ј. Хојзинга, *Homo ludens*, 1938. (прев.: Н. Ј. О подријетлу културе и игри, Матица х., Загреб, 1970)) и развојнопсихолошко-педагошких теорија, које наглашавају функцију игре за образовање идентитета ја и одређују је уопштено као несрвисходну делатност ради Тприсвајања стварности, очувао се естетски акцент у филозофском појму игре све до у садашњост. Х.-Г. Гадамер говори о игри као о "начину бића самог уметничког дела" (*Wahrheit und Methode*, 1960, 97ff. (прев.: *Истини и метода*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1978)), у Туметности се људска игра извршава путем "преобразовања у творевину" (105). Уметност постаје Тпарадигма једног односа према свету и као игра је строго различита од стварности, која се увек опажа поплавеши од интенционалних хоризоната очекивања. "Биће целокупне игре увек је искупљивање, чисто извршавање, ἐνέργεια, која свој τέλος има у самој себи. Свет уметничког

закључак/закључивање

он очигледно важи под емпириском претпоставком да сва бакарна тела проводе струју. Уметнули се у њега као додатне премисе емпириске претпоставке које се у таквим синтетичким закључцима имплицитно претпостављају, тада се добијају логички (или макар аналитички) ваљани закључци: синтетички закључци ове врсте, дакле, у основи су само непотпуни логички оди. аналитички закључци. – До сада обраћивани типови закључивања означавају се и као "дедуктивни": они се одликују тиме да истинитост конклузије с апсолутном сигурношћу следи из односних (евентуално имплицитних) премиса. Ово није случај код такозваних не-потпуних "индуктивних" закључака, у којима се из неког коначног броја посматрачких ставова (премиса) закључује на неки општи став као конклузију: тако се, рецимо, из чињенице да су до сада посматрани гаврани сви понаособ били црни изводи да су сви гаврани црни. Такви закључци не важе са спурношћу, него само с неком вероватношћом. Са сигурношћу ипак важе потпуни индуктивни закључци математике (упор. Тинцукција). Практички силогизам, облик закључивања који потиче од Аристотела (*практички силогизам*), примењен на разјашњење структуре деловања. У касније време практички силогизам, додуше, налази пригодну примену у филозофским истраживањима (нпр. Г. В. Ф. Хегел, **Наука логике*, З. део, упор. том II, 1816), па ипак остаје релативно беззначајан. Предмет филозофског посматрања практички закључак поново

закључак/закључивање

постаје тек преко Г. Е. М. Енскомб (Намера *(Intention)*, 1957. (прев. насловног рада "Намера", у: А. Павковић (прир.), *Свесци и сазнање*, Нолит, Београд, 1980, стр. 293-304)), а у касније време води плодоносним дискусијама у аналитичкој Теорији деловања. Од закључака из многих схема сажетих под термином "практички закључак" овде у суштини налазе примену такви у чијим се премисама наводи, с једне стране, нека Тсрвха (Тнамера), а са друге, поступак као средство за остваривање те сврхе: (а) *s* хоће (или: жељи) *p*, (б) *s* верује да може проузроковати *p* само онда ако учини *q*, (в) отуда: *s* чини *q*. Да ли из премиса поступак следи принудно, аутори су оцењивали различито. Према Енскомбовој извођење радње није принудно, а Г. Х. ф. Рихт, напротив, сматра извршење радње логички нужним. (О проблему да ли је повезаност између премиса и конклузије узрочна или логичка, в. *Објашњење деловања*). Према сваком од схватања различито се одређује и статус конклузије: поред поступка ("*s* чини *q*"), конклузија се такође разуме и као самозахтев ("Ja (*s*) требало би/морам да учиним *q*"), план деловања ("*s* ће учинити *q*"), одлику рационалности ("учинити *q* је рационално за *s-a*"), покушај деловања ("*s* покушава да учини *q*") итд. предузимање поступка ("*s* се труди око остваривања *p-a*"). (В. у прев.: Г. Е. М. Anscombe, "О практичком расуђивању", у: Н. Мишевић/Н. Смокровић (прир.), *Намера и чин*, ИЦ Ријека, 1983, стр. 33-45. и Г. Х. ф. Рихт, *Објашњење и разумевање*, Нолит, Београд, 1975.)

закључак вероватноће

закључак вероватноће (*Wahrscheinlichkeitsschluss*), Тзакључак којим се из учестаности датих појединачних случајева закључује на наступање истовртних догађаја.

+ закон (*Gesetz*), изведеница од "поставити (*setzen*)" (у српском из "кон(ат)" = крај) (грч. νόμος, лат. *lex*), изв. за заповедну норму коју сви признају, уважавају и следе као да почива на божанској завештању или као да је посвећена путем обичаја и побожног предања ("Јер се људски закони хране од неког божanskog", говорио је Хераклит; упор. Дилс/Кранц, *Фрајл. пресокр.*, I, фр. 114 (прев.: Напријед, Загреб, 1983)). Тправо, Тморал и религијски обичај из почетка су још неразлучни. Постепено се "закон" ограничава пре свега на наредбу обнародовану са државним ауторитетом, важећу унутар државе. Према Платону (**Нόμοι*, I. В) закони садрже умно промишљање о ономе што вала чинити и пропуштати, уколико се у једној држави њему прибавило опште Тпризнање. С појмом закона искрсава, поред значења вољне заповести, уредбе, и умно регулисање. У Тстојчкој филозофији оно чак и претеже: закон је пре свега неопозива наредба свемира, *lex aeterna*, божански светски закон, од којег зависи и целокупно људско чињење, у Средњем веку "Божја вечна воља и план", упоредива с античком формулом "*ratio divina vel voluntas Dei, ordinem naturalem conservari iubens, perturbari vetans*" (Augustin, *Contra Faustum*, XXII, 27): "Божји ум или Божја воља изискују одржање прир. поретка и забрањују његово ометање". За И. Кан-

закон

та је морално-практички закон (Тморални закон) став који садржи категорички императив, тј. заповест моралног ума коју безусловно треба следити. "Обавезујуће законе", за које је могуће неко спољашње законодавство. Кант назива "спољашњим законима". Укупност ових "спољашњих закона" за њега је учење о праву. Међу "спољашњим законима" (или правним законима) он даље разликује такве "у којима се може признati обавезност и без спољашњег законодавства a priori путем ума", као "додуше спољашње, али природне законе", и такве "који нимало не обавезују без стварног спољашњег законодавства", "позитивне законе" (*Мет. морала, Увод IV). Према Г. В. Ф. Хегелу ("ОФП, §§211ff.) право постаје Тпозитивно тиме што се оно што је "по себи", према појму, праведно – обзناђује тек у једном државном закону и објашњава као обавезујуће; оно тиме задржава прво "своју истинску одређеност". При уређивању једног општег законика отуда реч "није о томе да се начини неки систем према свом садржају нових закона, него да се присутни законски садржај спозна у његовој одређеној општости, тј. да се захвати мислећи". У данашњој правној језичкој употреби закон је у ширем смислу свака правна норма, а у ужем смислу државна принудна заповест, која претпоставља власт легитимисане сходно уставу (Тподела власти). У "материјалном" смислу он садржи једну општу норму (Тједиакост пред законом), док се закон у искључиво "формалном" смислу такође може односити само на

регулисање неког посебног стања ствариј (нпр. закон о домаћинству). Проистичући из правног живота, појам се затим раширио и преобразио у израз сваког нужног односа, посебно за след збивања (ово се превасходно односи на грчки појам νόος-а). Законе у овом смислу И. Кант дефинише као начела нужности онога што припада постојању неке ствари ("Метафиз. начела природе и науке", Предг.). Тако се говори о законима мишљења, о моралном закону, у математици о бројевним законима итд. Природним законом (израз *leges naturae* познаје већ Лукреције) изв. се изражавала нужност истих стања ствариј и токова под једнаким условима. Он може потицати из непосредног искуства (нпр. Кеплерови закони) или служити објашњењу (нпр. Њутнов закон гравитације). И у Теорији науке 20. века разликује се између емпириских и теор. закони. Емпириски закони садрже закономерности у предметном подручју неке науке; они захтевају да се сазнатљиво повезивање између посматрачских величина објашњава (објашњење) као зависно од неког принципа и тиме омогућавају утемељене прогнозе о очекиваним будућим стањима; теор. закони захтевају да се у неком јединственом теоријском језику описе повезаност неког предметног подручја и утемељено објасни, а такође и систематизовањем емпир. закони који за њега важе; у логици и математици се закони поимају као поставке, рецимо, као аксиоме или као теореме, које се могу извести из аксиома. У традиц. аритметици и геометрији

се и без аксиомат. основа такође говори о закону већ онда када нпр. изговорен је одговор неком опажају; тако, рецимо, у случају законе комутације (од лат. *commutatio*, "размена"), који изражавају независност неког резултата од редоследа величине које треба повезати, као нпр. код сабирања: $a+b = b+a$, код множења: $ab = ba$.

закон о три стадија (*Dreistadiengesetz*), закон који је поставио Ђ. Вико (*Начела нове науке*, 1725 (*Principi di una scienza nuova*, прев.: *Начела нове знаности*). О заједничкој природи нација, Напријед, Загреб, 1982)) о три карактеристична ступња културног развоја (раздобље богова, хероја и човека), у чијем редоследу превладава растућа тенденција од чулића према апстрактним, од херојског према моралијим, и од повлашћености ка равноправности, код О. Конга у његовом делу *Курс посашивне филозофије* (6 томова, 1830-42 (прев.: *Два уводна предавања*), Култура, Београд, 1962; ²Унив. ријеч, Никшић, 1989)) измењена у редослед три ступња развоја сазнања: теолошког стадија, у којем се унутарсветовно објашњава на основу владавине богова, метафизичког, у којем на место богова ступају апстрактни појмови, идеје, начела, сile, и позитивног или научног (*позитивизам*), у којем се истина налази у сагласности са чињеницама и у природном закону.

закон срца (*Gesetz des Herzens*), вероватно с обзиром на Б. Паскалов *l'ordre de cœur*, појам који је у крит. намери употреб. Г. В. Ф. Хегел ("Фен. духа", V Bb: "Закон срца и безумље охолости"). Хегел прет-

поставља да оно што се држи за "закон срца", ако се покуша спровести без обзира на стварност, општост и ум, мора водити доубјективизму. О закону срца би се могло с правом говорити само када је то "закон свих срда": "у ономе што је закон свако срце мора себе само спознати". Упор. *Герце*.

закони мишљења (*Denkgesetze*), у традиционалној логици озн. за универзално ваљане основне законе исправног мишљења, тако нпр. став идентитета, став о непротивречности (*Principium contradictionis*), став искључења трећег (*Principium exclusi tertii*), став довољног *Гразлога*.

замењиви појмови (*Wechselbegiffe*) (лат. *појоњес reciprocæ*) називају се теквијолентни појмови (*појам*).

замршен (*abstrus*), од лат. *abstridere*, "одгурнути", скривен, тајан, неразумљив.

занесењаштво (*Schwärmerei*), *тнадахнуће* за одређене људе и идеје које не почива на умном увиду и основаном суду, него на осећању *тсимпатије* и на фантастичним представама и уображенавањима (*тфантазија*).

зао (*böse*), ствиснем. *bösi*, срвиснем. *boese*, "мален", лош, безвредан, супротност добром; уз то зло (грч. κακόν, лат. *malum*, *тђавост*), одг. многоструком значењу појма *тдобра*, изв. у многоструктурим значењима употреб. као несрћић, што доноси пропаст, ометајће, покваренћ, пре свега моралијо покудић, такође у омаловажавајућем смислу употреб. за стигматизовање болесића, неваљанћ, слабић, непријатић, нецелиходић. У овом смислу појмове "зао" и "рђав" (нпр. уengl. *evil*) већина језика користи синонимно.

Од развоја казуистичке стике "зао" се употреб. само још за деловање или учинак деловања који се као "лон" изричито хтео. Лошћ и зло у најширем смислу помиљали су се у преднаучним схватањима света понажвише као заложени у метафизичкој темељној структури самог света и као мање или више изврно и самосвојно начело, у митским и персонификованим (*Typhon*, *Ахриман*, *Тантрихрист*, *Мефистофел*). Као светска моћ се зло појављује у парсизму, *тманихејству* и у подређеним представама средњевековног хришћанства (*ђаво*, *сатана*); оно је овде с моћу добра у (коначно безизгледној) борби, у којој учествује и човек. На основу отпадништва оно се објашњава код Плотина ("Енеаде V 1), у *Гнози* и код Августина ("Conf. II 3, VII 12f., XII 11f."). Овде је оно, као и иначе често, нарочито код Г. В. Лайбница (*ттеодицеја*), мање добро, пукла лишеност (*privatio*), те се отуда лако може тумачити као средство за унапређивање добра (*топтимизам*). Специфично хришћ. појам зла дат је учењем о *тгреху*, посебно *тнаследном греху*. Испрва су с Кантом настале теорије о унутарњем стању душе као извору освећивања о моралним мерилима. Кант је (у свом спису "Религија унутар граница чистој ума" из 1793) покушао да хришћ. појам као појам *радикалног зла* повеже са својим сопственим схватањем *тслободе* воље: радикално зло је "природна склоност злу, а сама ова склоност, јер се на крају ипак мора тражити у слободној самоволији, којој се може приписати, јесте морално зло".

потпуна изказна логика може се изградити уз помоћ импликације и негације. Чињенички, то полази за руку чак уз помоћ једног јединог оператора, званог "негатконјункција" или "Шеферова црта" и симболизованог помоћу "!", који ваља читати као "нити... нити...": $A \bar{B}$ је истинито тачно онда ако су A и B обоје лажни. $\neg A$ се онда даде дефинисати путем $A|A$, а $A \rightarrow B$ путем $((A|A)|B)|(A|A)|B$. – Одтако приступ изказној логици је утолико семантички (упор. $\hat{\text{семантика}}$), пошто се у њему суштински употребљава појам истине. Без непосредног обазирања на $\hat{\text{истинитосне вредности}}$ изказнологичке таутологије се дају карактерисати и чисто синтактички ($\hat{\text{синтакса}}$), наиме помоћу $\hat{\text{рачуна}}$ у којима се оне добијају из неког скупа $\hat{\text{аксиома}}$ уз помоћ $\hat{\text{правил}}\hat{\text{а}}$ извођења. У једном познатом рачуну изказне логике примењују се само негација и материјална импликација. Његове $\hat{\text{аксиоме}}$ (одн. $\hat{\text{схеме}}$ аксиома) јесу: (A1) $A \rightarrow (B \rightarrow A)$, (A2) $(A \rightarrow (B \rightarrow B)) \rightarrow ((A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow B))$ и (A3) $(A \rightarrow B) \rightarrow (\neg B \rightarrow \neg A)$, а његово правило извођења јесте $\hat{\text{modus ponens}}$: из A и $A \rightarrow B$ може се извести B . Може се доказати да су (1) аксиоме овог рачуна и сви ставови који су из њих изводиви уз помоћ $\hat{\text{modus-a ponens}}$, тј. све његове $\hat{\text{теореме}}$, изказнологички истинити (тиме је тај рачун непротивречан, упор. $\hat{\text{непротивречност}}$); и да су (2) сви изказнологички истинити ставови теореме рачуна ($\hat{\text{потпуност}}$). Рачун је тиме "адекватан" релативно у односу на претпостављену семантику: он искоручује тачно све изказнологичке таутологије. О историји упор. $\hat{\text{логика}}$.

изказна схема (*Aussagenschema*), уз $\hat{\text{исказ}}$ и грч. σύγμα, "(об)лик", у $\hat{\text{логици}}$ творевина која садржи $\hat{\text{исказне варијабле}}$ $A, B, C, \dots$ и претвара се у $\hat{\text{исказ}}$ када се ове промењиве замене произвољним изказима. У логици се често говори о изказнологичким схемама уместо о изказима, да би се достигла већа општост. Тако се каже, рецимо, да је изказнологичка схема $A \vee \neg A$ $\hat{\text{општеваже}}\hat{\text{ћa}}$ и тиме се има на уму да су сви изкази овог облика (дакле, напр. $p \vee \neg p$, $(p \wedge q) \vee \neg(p \wedge q)$, $(p \vee \neg(q \rightarrow z)) \vee \neg(p \rightarrow \neg(q \rightarrow z))$ итд.) $\hat{\text{општеваже}}\hat{\text{ћi}}$ (упор. и $\hat{\text{исказна логика}}$).

изказна форма, такође **изказна функција** (*Aussageform, Aussagefunktion*), у $\hat{\text{предикатској логици}}$ израз који садржи најмање једну слободну, тј. $\hat{\text{квантором}}$ невезану $\hat{\text{предметну}}$ (индивидуалну) варијаблу (упор. такође $\hat{\text{квантификација}}$), дакле, рецимо, $\hat{\text{предикате}}$ попут "х спава" (символички $S(x)$) или "х воли у" ($L(x, y)$) или такође и сложеније терме облика "х је јунак и у се диви х-у" ($H(x) \wedge B(y, x)$) и "Постоји неко х које је јунак и којем се у диви" ($\exists x (H(x) \wedge B(y, x))$). – Понекад се појам изказа примењује у смислу $\hat{\text{исказне схеме}}$.

искључити (*ausschließen*), одвојити, не обазирати се ($\hat{\text{ставља}}\hat{\text{њe у заграде}}$), у формалној логици немогућност заједничког постојања. Став изкључења трећег (лат. $\hat{\text{principium exclusi tertii}}$) у традиционалној логици гласи: x је F или x није F – не постоји треће (лат. $\hat{\text{tertium non datur}}$).

искупљење (*Erlösung*), прижељивано ослобођење, у Ст. З. од земаљских искушења и патњи, у

$\hat{\text{будизму}}$ од пасивног триљења постојања уопште ($\hat{\text{Гирвана}}$), код орфичара, платоничара и $\hat{\text{гностика}}$ од тела или телесног поновног рођења ($\hat{\text{сеоба душa}}$), у парсизму и хришћанству од $\hat{\text{Зла}}$, од владавине ђавола, у павлијанском хришћанству посебно од последица $\hat{\text{наследног греха}}$, код поједињих мистичара и филозофa и од $\hat{\text{Ја}}$. Испупљење треба да се издејствује преко неког избавитеља, који се сходно различитим врстама испупљења представља различито (као спаситељ, учитељ, васкрситељ, управљач света, отпуштилац грехова).

искуство (*Erfahrung*), најпре код Парацелзуза за лат. *experiētia* (према којем је још Ноткер употр. глагол "искусити"), уопште узев, испитано органима чулног опажања, за разлику од пуко мишљеног ($\hat{\text{рационализам}}$), претпостављеног на основу $\hat{\text{ауторитета}}$ ($\hat{\text{догма}}$) и историјски предатог ($\hat{\text{традиција}}$); отуда у нововек. научном мишљењу како пут ($\hat{\text{метод}}$) тако и исход проучавања и сазнавања које почива на $\hat{\text{опажању}}$, $\hat{\text{посматрању}}$ и $\hat{\text{експерименту}}$ ($\hat{\text{емпирерија}}$). Појмовима искуства називају се код И. Канта ($\hat{\text{КЧУ}}$, В 595) такви појмови разума који "се приказују *in concreto*", ако се примене на појаве". – Судови искуства су према И. Канту ($\hat{\text{Проле}}\hat{\text{z}}, \S 18$) $\hat{\text{синтетички судови}}$ *a posteriori*, који се од луких судова опажања разликују по томе што садрже појмове који "свој извор имају сасвим *a priori* у чистом разуму, под које се пре свега супсумира свако опажање и онда се њиховим посредством могу претворити у искуство. Емпиријски судови, уколико

имају објективно важење, јесу искуство; али такве који важе само субјективно називам пуким судовима опажања." – Искуственим наукама називају се, за разлику од "умствених наука", попут логике и математике, такве науке које своја сазнања стичу најпре из опажаја, посматрања и експеримента, како су добијени најпре из физике и хемије. И $\hat{\text{психологија}}$ се од 19. в. убраја у искуствене науке. У $\hat{\text{филозофији}}$ уметности се данас говори о естетском искуству. Утемељење за усмеравање $\hat{\text{естетике}}$ не више на биће, него на дејство лепог, извршио је И. Кант у својој теорији $\hat{\text{Укуса}}$: леп према њему извире из чулног утицаја естетског предмета на субјект и просуђивања овог опажања помоћу рефлексије, чији је критеријум $\hat{\text{допада}}\hat{\text{њe}}$. Естетско искуство значи контемплативан став према његовим предметима, који није управљен ни на научно сазнање ни на практичне сврхе, него настаје једино из уживања у чистој $\hat{\text{игри}}$ сазнајних моћи и специфичног јединства многоструког, које оно производи у рефлексији ($\hat{\text{KMC}}$, 1790, §9). У 20. веку је заокрет естетике ка субјекту водио томе да се уметност више не разуме првенствено као у себи одређено дело, него као искуство уметности: тако код Ц. Дјуји (Уметност као искуство (*Art as Experience*), 1934, нем. 1980) и пре свега у филозофској $\hat{\text{Херменеутици}}$. У њој се естетска искуства истичу наспрам теоријско-научног појма искуства, а као њена средилишња средства наглашавају историја и језик (Х. Г. Гадамер, *Wahrheit und Methode*, 1960, 329ff. (прев.: *Исти-*

ислам

на и метода, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1978)): у естетском искуству наступају једно за другим, посредована језиком, разл. историјска искуства у неком једнократном узаемном одношењу: да естетско искуство увек значи сингуларну трактацију естетског предмета, дакле не приказује првенствено неку теорију овог предмета, него његово дејство на субјекта.

ислам (*Islam*), арап. "преданост", религија апсолутног Тонотеизма коју је утемељио Мухамед (7. в.). Ислам садржи учење о праву (*sharia*), као и Тетику уско повезану с правним системом, с поделом Тучења о дужностима према 5 категорија. Између 1. безусловне дужности (чињење се похваљује, пропуштање кажњава) и 2. безусловне забране (чињење се кажњава, пропуштање похваљује) *sharia* познаје и слабија мерила: 3. заповећен (чињење се похваљује, али пропуштање не кажњава), 4. покудић (чињење се не кажњава, али пропуштање похваљује) и 5. индиферентић (чињење и пропуштање без последица). Ислам је у великом броју оснивао школе правног излагања/тумачења, као и за правни систем и за етичка питања обавезујуће институције за казуистичке одлуке. Према традицији *Qur'an-a*, првог и најважнијег од светих списка исла- ма, монотеистичку слику света и човека најпре је сагледао и пренео Ибрахим (у јеврејској и хришћ. традицији Аврам) (*Qur'an, sura 6, 75-84; 26, 70-90*), обновио ју је и даље преносио велики број проповедника, а закључно у њеном изв. значењу власниство Мухамед, последњи про-

истина

поведник бож. Тотковења. У дужности исла- ма се убрајају, независно од припадности неком од разл. праваца, 1. обредна молитва (*shalah*), која укључује божју службу, 2. давање милостиње (*zakah*), 3. пост (*shawm*) у месецу *рамазану*, 4. ходочашће у Меку. Приврженици исла- ма називају се муслиманима.

использовање/изрицање/изјашњавање (*Äußerung*), опажљив Тизраз неког унутар психичког збивања или стања.

исправан/тачан (*richtig*) (грч. φόρος, лат. *rectus*), **исправност/тачност** (*Richtigkeit*) (за извођење упор. Тправо), сродан с појмовима "истинит" и "Тистина", али се, за разлику од њих, углавном више односи на формалну сагласност са законима логике него на материјалну, садржинску сагласност суда са стањем ствари или предметом. Па ипак се реч "исправан" користи и у материјалном смислу: "Овај исказ је исправан" – при чему се према језичком осећају тиме више наглашава објективна чињеничност него сазнање као истинит од стране мислећег субјекта.

истина (*Wahrheit*) (грч. ἀλήθεια, лат. *veritas*), именница уз истинит (*wahr*), активно: "верујући", поверљив, пасивно: "верован", претпостављен, што потиче од индогерм. *wēros*, "достојан поверења", истинит; уз то и лат. *verus*; ствиснем. *wāra*, "уговор", "верност савезу", старонорд. *várar*, "заклетва верности", *Vár*, богиња заклињања и уговора. Непосредно уз "wahr" спада "bewähren" (посведочити), ствиснем. (*be)waeren*, "поткрепити", доказати. Појам истине је одвајкада средишњи појам филозофског интересовања.

истина

Већ се код Аристотела налази чувени покушај експликације његовог (реалистичког) разумевања истине: "Јер, тврдити да бивствујуће није или да небивствујуће јесте лажно је. Али, тврдити да бивствујуће јесте, а небивствујуће није истинито је." ("Мет. 1011b 26ff.). У филозофији се под истином у ужем смислу подразумева својство које, према теоријском залеђу, може придолазити некој Тпредстави, Тсуду или Тисказу одн. исказној реченици: да је снег бео, истинито је; реченица "Снег је бео" истинит је. Примена "истинитог" у свакодневнојезичким формулатијама, попут "истински пријатељ" (немачки пријед одговора обама српским приједима, "истинит" и "истински") или "истинска праведност", у овој вези не игра значајну улогу. Филозофске теорије истине следе низ различитих, делимично тек- сно међузависних циљева. Изм. ост. реч је (с промењивим тежиштима) о питањима како треба дефинисати истину, којој сврси у језику служи израз "истинит" и који се критерији истине могу поставити. Оно схватање које се у филозофији заступа најчешће и које се такође највише приближава свакодневном разумевању истине јесте тзв. кореспонденцијална теорија истине. Њена основна претпоставка гласи да је став (представа, суд) истинит тачно онда ако се саглашава с (одговарајућим дјелом) стварности, дакле, ако постоји неки однос кореспонденције (одговарања/подударања) између става (представе, суда) и света. Она је нашла израз нпр. у сколастичкој формулацији истине као *adaequatio rerum et intellectus* (лат.

истина

просте ставове посматрања; корисности претпоставке да је предметна реченица истинита (†прагматизам); консензуса неке (стварне или идеалне) заједнице људи (а посебно научникâ; теорија консензуса, изм. ост. заступа је J. Хабермас, "Wahrheitstheorien", in: *Wirklichkeit und Reflexion*, W. Schulz zum 60. Geb., 1973). У оквиру расправе о критеријима истине често се наглашава да истину не би требало дефинисати уз занемаривање питања како би се могла установити истинитост неког става, дакле како би се он могао верификовати (†верификација). У вези с овим стоји M. Даметово одређење истине као могућности оправданог тврђења (*warranted assertability*) (одн. његова теза да би појам истине требало заменити могућношћу оправданог тврђења; *Истини и друге загонетке* (*Truth and Other Enigmas*), 1978 (у прев. одељак "Истина", *Theoria*, год. XXXII, бр. 3-4, 1989, 57-71)) с његовим далекосежним последицама за логику. – Потпуно другачији карактер имају тзв. редундантанте теорије истине. Оне полазе од тога да је садржина тзв. схеме еквиваленције "Истинито је да A тачно онда ако A" наведена оширило: рећи да је одређени став A истинит не излази ни на шта више него на тврђење самог A. Израз "истинит" је у овом смислу истински сувишан (редундантан). Ово схватање је било развијено пре свега у Таналитичкој филозофији, изм. ост. код A. Ж. Ејера (*Језик, истини и логика* (*Language, Truth and Logic*), нем. 1970). За аналитичку филозофију је значајна и A. Тарскијева семантичка теорија истине:

истина

примена појма истине у ("семантички затвореном") свакидашњем језику дозвољава формулисање израза врсте "Овај став није истинит" (истозначан с "Овај став је лажан"), који воде Тантиномијама. То се може избегти ако се с Тарским систематски разликује између објект- и метајезика и установи да се тврђење како је одређени став неког језика истинит може изразити само у метајезику: "A је истинито у J₁" само не може бити став J₁-а, него једино став неког метајезика J_n о J₁ (упор. †метајезик). На основу ове темељне замисли дају се навести дефиниције истине за †формалне језике које не воде у антиномије. За †формалне (обичне, природне) језике овај поступак ипак није спроводив без даљег. Сходно томе су Тарскијева истраживања од значаја пре свега за †логику и †математику. У суштини постоје две поставке супарничке у односу на Тарскијеву теорију. Прво схватање, које је изм. ост. заступао С. Крипки (S. Kripke, "Outline of a Theory of Truth", *Journal of Philosophy*, LXXII, 1975, 690-716) поступише празнине у истинитосној вредности (†истинитосна вредност) да би раскрстио с проблемом антиномија; друга се усmerава на концепте који су били развијани у оквиру истраживања А. Р. Андерсона и Н. Д. Белнапа о †релевантној логици. Свеукупно је, после као и пре, расправа о многоструким аспектима појма истине у пуном јеску. Естетска истина је основни проблем †естетике: А. Г. Баумgartен је у својој систематској естетици, устројеној као теорији чулног сазнања одредио као истину

истина

појам *veritas aesthetica* уколико је она чуло сазнатљива одн. представљива (*Aesthetica*, 1750-58, §§423ff.). Питање о специфичној истини уметности, међутим, било је постављено већ на почецима филозофије уметности и има везе с подражавајућим одн. привидним карактером уметности (†мимеза, †привид). Класичне позиције су формулисали Платон и Аристотел. Опонашајући уметности, која производи †копију/паслику копије/паслике и тиме слике-сенке, Платон не признаје никакву вредност у погледу начелно нечуласти истине ("Држава", 10. књига). Аристотел се разликује по томе што естетску истину поима као специфичну врсту истине, која нема посла директно са стварношћу, него с приказивањем могућности, чији се истинитосни карактер састоји у томе да стварност тако опонаша да могућности уобличене у уметности имају сличност са стварношћу, дакле могле би бити стварне. На ову замисао се надовезује А. Г. Баумgartен у ставу важном за модерну естетику: он теоријски сазнајно разликује логичку и естетску истину у истини општих појмова и истини појединачних ствари одн. индивидуалних представа (Предавања о естетици, §440, †*Analogon rationis*, †*cognitio sensitiva*) и филозофскоуметнички одређује истину у уметности као естетску вероватноћу (*verisimilitudo aesthetica*, тј. она почива на сличности са стварношћу, а не на неком хипотетичком †суду; упор. *ibid.*, §§478ff.). Истина уметности лежи у томе да ствара друге светове (*veritas heterocosmica*, §441). Ово разликовање естетске истине од епи-

истинитосна вредност

стемичке истине образоваће темељ естетичке дискусије после И. Канта (који је експлицитно искључио претензију естетике на објективну истину – упор. †допадање – и тиме морао да изазове рехабилитовање појма естетске истине): Г. В. Ф. Хегел разликује истину у уметности од пуке тачности: критеријум истине у уметности не постаје саглашавање са стварношћу, него њена духовна прерада. Ово схватање се у модификованим облику наставља у естетичком †реализму Ђ. Лукача као теорија †одражавања/одсликања †стварности у уобличавању, с једне стране, и у модерној †херменеутици, с друге стране. За М. Хайдегера је суштинско уметности да бивствујуће постави у дело, тј. да наспрам емпириске истине учини видљивом скривену суштину ствари (*Der Ursprung des Kunstsverks*, 1935. (прев.: ¹"Извор уметничког дела", у: *О бити уметности*, Младост, Загреб, 1959; прештампано у: Данило Пејовић (прир.), *Новија филозофија уметности*, Загреб, 1972; ²Извор уметничког дела, с Хайдегеровим Додатком, Слово, Врбас, 1996.)).

истинитосна вредност (*Wahrheitswert*), појам који потиче од логичких и филозофскојезичких истраживања Г. Фрегеа. У †класичној логици разликују се истинитосне вредности "истинито" (често се означава помоћу "и", понекад такође и помоћу "1" (или т)) и "лажно" ("л" или "0" (или 1)), које при долазе истинитим одн. лажним исказима, те истражује који искази морају једино на основу семантичких правила (†семантика) за †логичке рече до-

истинитосна таблица

бијати истинитосну вредност "истинито", дакле, логички су истинити (упор. такође Тистинитосни услов, Тистинитосна таблица). У не-класичним, тзв. Тполивалентним логикама појављују се и наредне вредности, рецимо, вредност "неодређено" ("н"). У одступању од данашње језичке употребе, Г. Фреге назива истинитосну вредност неког исказа његовим "значењем" ("Über Sinn und Bedeutung", 1892. (прев. "О смислу и значењу/номинатуму", у: А. Павковић/Ж. Лазовић (прир.), *O језику и значењу*, ФДС, Београд, 1993)); данас се истинитосна вредност исказа зове његовом екстензијом (Тинтензија/екстензија).

Истинитосна таблица, такође таблица истинитосних вредности (Wahrheitstafel, Wahrheitswerttafel), метод који је увео Л. Витгенштајн у *Tractatus logico-philosophicus*-у (1921. (прев.: "Веселин Маслеша", Сарајево, 1960, 21987)) да се схематски и прегледно прикажу Тистинитосни услови за Тјунктре Тисказне логике (оди. за сложене исказе који су образовани помоћу јунктора). Нека А и Б буду два произвољна исказа; истинитосне таблице за негацију "не-А" (символички $\neg A$) и конјункцију "А и Б" ($A \wedge B$) тада изгледају овако:

А	$\neg A$	А	Б	$A \wedge B$
и	л	и	и	и
л	и	и	л	л
	л	и	л	
	л	л	л	

При том, "и" и "л" стоје за Тистинитосне вредности "истинито" и "лајжно". Из ових таблица се лако може отчитати да је $\neg A$ истинито управо онда ако је А лажно, а да је

истинитосни услов

$A \wedge B$ истинито управо онда када су како А тако и Б истинити. Уопште узев је неки исказ исказнологички истинит (таутолошки) оди. лажан (контрадикторан) управо онда када је истинит (лајжан) на основу истинитосних услова за јунктре који се у њему појављују. У односу на истинитосне таблице то се може формулисати овако: исказ је исказнологички истинит (лајжан) тачно онда када се у припадном ступцу истинитосне таблице налази само истинитосна вредност "истинит" ("лајжан"). С методом истинитосних таблица стоји на располагању једноставан и чисто механички спроводив поступак провере за логички карактер исказа. Нпр. из следећих таблица се показује да је $A \wedge \neg A$ ("А је случај и А није случај") исказнологички лажно, а $\neg(\neg A \wedge A)$ ("Није случај да А јесте случај и није случај") исказнологички истинито:

$$\begin{array}{cc} A & \neg A \\ \text{i} & \text{l} \\ \text{l} & \text{i} \end{array}$$

(према таблици за негацију)

$$\begin{array}{ccc} A & \neg A & A \wedge \neg A \\ \text{i} & \text{l} & \text{l} \\ \text{l} & \text{i} & \text{l} \end{array}$$

(према таблици за конјункцију; према претходној таблици не може наступити случај да су А и $\neg A$ једнако истинити)

$$\begin{array}{cc} A \wedge \neg A & \neg(A \wedge \neg A) \\ \text{l} & \text{i} \end{array}$$

(према таблици за негацију; пошто $A \wedge \neg A$ према претходној таблици може бити само лажно, овде се мора узети у обзир само овај случај).

Истинитосни услов (Wahrheitsbedingung), у логици семантично правило (Тсемантика) које утврђује

истинитосни услов

Тистинитосну вредност неког исказа у зависности од његових саставних делова. У класичној Тисказној логици таква правила наводе услове под којима су истинити сложени искази, образовани уз помоћ различитих Тјунктора. Тиме се истовремено утврђују значења јунктора. За Тконјункцију два произвољна исказа А и Б уз помоћ јунктора "и" (символички $\wedge$) важи, рецимо: $A \wedge B$ (читати: "А и Б") истинито је управо онда ако су и А и Б истинити; иначе је $A \wedge B$ лажно. За порицање неког исказа А уз помоћ једноменсног јунктора "не" ($\neg$, упор. Тнегација) важи: $\neg A$ ("Није случај да А") истинито је управо онда ако је А лажно; иначе је $\neg A$ лажно. Предмет исказне логике је изм. ост. питање који су искази истинити једино на основу таквих правила, тј. исказнологички истинити или таутолошки (Ттаутологија). Прилично се лако разјашњава да је нпр. исказ $\neg(A \wedge \neg A)$ ("Није случај да је истовремено случај и А и не-А") истинит једино на основу управо наведених правила за конјункцију и негацију, дакле таутолошки. Значења већине логичких речи других логика, рецимо Ткванторар и модалних оператора (Тмодална логика) утврђују се управо помоћу истинитосних услова. Формално прецизно се истинитосни услови дају формулисати у оквиру Тмоделтеоријске семантике.

Истинотубивост (Wahrhaftigkeit), морални захтев сагласности исказа и убеђења; такође природно или самоваспитањем стечено карактеристично држање, који има потребу за Тистином у смислу сагласности

историјски материјализам

у историјском збињању виде превласт духовних сила метафизичког ранга, а посебно Тнародног духа. Па ишак, за разлику од Г. В. Фр. Хегела, они одбијају да метафизички смисао историје одреде једнозначно и изговоре га у облику неког општег начела (Тфилозофија историје). Значајнији него свесно, сврховито људско чињење њима изгледа утицај "унутарњих, мирно дејствујућих сила" (Фр. К. фон Савињи), "тајна делотворност окупљених идеја" (Л. ф. Ранке), моћ навике и предања, "органски" названо дозревање неке правне мисли, устава, државне целине. Они виде "целокупно појединачно људско постојање као члан неке више целине, породице, народа, државе, а свако раздобље једног народа као напредовање и развијање свих прећашњих времена" (Фр. К. фон Савињи). Отуда они спроводе оштру критику све "самовоље" у законодавству, свега "веџтачки" направљеног. С овог основног становишта (Тконзервативан) Савињи је критиковao позив на обухватну законску кодификацију; с њега је и Л. ф. Ранке одбијао рационалистичку конструкцију државе, учење о предрежавном Тприродном стању и Тдруштвеном уговору који га окончава. Историјска школа је поучавала настајање целокупног права из обичајног права (упор. Тправо; Тисторизам); она је тиме ступила у опреку према Тучењу о природном праву.

историјски материјализам (*historischer Materialismus*), схватање историје у Тмарксизму које почива на материјалистичком схватању Трада. Према "материјалистичком схвата-

историчар

њу историје", које су засн. К. Маркс и Фр. Енгелс, метод Тисториографије према којем (макар од установљавања робовласничких друштава) историју ваља у суштини реконструисати из сукоба у класним размирицама. Према њему су материјалне погонске силе (Тпроизводни односи, Тпроизводне снаге) те које одређују друштв. деловања људи. Према учењу К. Маркса капиталисти (послодавци) искоришћавају раднике тако што за себе присвајају вишак вредности који су створили радници. У 19. в. је "материјалистичко схватање историје" водило различитим историјским прогнозама, којима у основи леже следеће претпоставке: пошто мала и средња предузећа постепено пропадају, а капитал се гомила у све мање руку, извесно је осиромашење све већих радничких маса. Претерана понуда јефтине радне снаге доводи до хиперпродукције и заострава Ткласну борбу. Тако настајуће привредне и политичке тешкоће изискују подруштвљавање средстава за производњу, превазилажење приватне својине и тиме воде бескласном и бездржавном егалитарном друштву (Ткомунизам).

историка (*Historik*), наука која има као предмет историографију (описивање историје) и њене методе (Тфилозофија историје).

историозофија (*Historiosophie*), кованица пољског хегеловца А. Ђешковског (Пролеђомена за историозофију, 1838) за оз. историјске воље која је постала стварна Тмудрост (Тфилозофија историје).

историчар (*Historiker*), проучавалац историје.

историчност

историчност (*Geschichtlichkeit*), израз 1. за то да је нешто у одређено Твреме постојало, стога се у истор. изучавању може показати или макар докућити као стварно постојеће, напр. историчност Христа; 2. за то да се задовољава установљавањем билости, дакле одустаје од тумачења, вредновања, увршћивања у садашњи живот; или и 3. за то да је нешто прећашње, упркос својој прошлости, и даље остало делотворно; историчност је онда истор. делотворност, нарочито за оно што се оз. као епохално. Коначно, историчност подразумева 4. основну црту свега људског чињења и сазнавања, за разлику од природног бића.

истрајност, моћ истрајавања (*Beharrlichkeit, Beharrungsvermögen*), и тромост (лат. *vis inertiae*); својство телâ да остају непромењено у стању мировања или неког једнобојног праволинијског кретања,

69

итерација

све док се ово стање не промени уплитањем ма које силе, према закону инерције који су установили Г. Галилеј и И. Њутн: тело на које не делује никаква сила не мења стање кретања.

iterativum, реч понављања за оз. понављање, појачање, уобичајене активности ("усредсредити").

итерација (*Iteration*), уз лат. *iterate*, "поновити", уопште узев понављање. У математици поступак да се нека једначина реши приближно и с произвољном тачношћу тако што се вишеструко понавља исти процес рачунања. Пример је Херонов поступак итерације (грч. математичар око 100. после Хр.) за изналачење корена позитивног реалног броја. – У Тлогици понављана примена неког Топератора: једноставном применом симбола негације $\neg$ (упор. Тнегација) добија се исказ $\neg A$, а итерираном, рецимо, троструком исказ $\neg\neg\neg A$.

истовременост

(1981) истинолубивост представља један аспект Тважења: захтев за важењем се може односити на истинитост исказа, на исправност норми поступања и на истинолубивост изјашњавања. {Истинолубивопићу као трансценденталним условом људске комуникације бавили су се и други теоретичари трансценденталне прагматике, али и теоретичари говорних чинова, попут Ц. Остина (*Како деловати речима*, Матица српска, Нови Сад, 1994), Х. П. Грајса и Ц. Серла (*Говорни чинови*, Нолит, Београд, 1991).}

истовременост (*Gleichzeitigkeit*), у физици врем. подударање наступања два догађаја. Према А. Ајнштајновој специјалној Теорији релативности на питање о истовремености два (просторно одвојена) догађаја увек вальа одговарати само релативно у односу на неки односни систем (звани инерцијални систем). У историјској науци се истовременосту (или сувременошћу) назива перспектива под којом се историјски предмети (нпр. културе, друштва, политички системи) могу описивати као да се одвијају у истом временском распону. Приснивање истовремености временски једнаким периодима постаје проблем посебно онда када се ови предмети припинсују разл. социјалним или културним развојним одсецима.

историзам (*Historismus*), употр. Новалис уз Тповест, од половине 19. в. постао употр. појам 1. за онај начин мишљења који настоји не само да сва дела, учинке и вредности разуме на основу историјског стања у којем су настали, него у овом враћању на настајање и даље из-

историја

грађивање тражи и доволно објашњење њихове стварне садржине и њиховог данашњег значења. 2. за онај правац филозофског мишљења који у Тисторичности уочава одлучујућу суштинску прту људске егзистенције. У овом смислу појам историзма примењује посебно Ф. Мајнеке (*Наследање историзма*, 2 тома, 1936), да би оценио развој и величину филозофски заснованог мишљења о историји почев од Ј. Мезера, Ј. Г. Хердера итд. Али се под историзмом подразумева 3. и проучавање историје зарад ње саде, једностраност историјског образовања и тиме могућност реактуелизованања произвољних прећашњих култура и културних облика. Историзам у овом смислу јесте схватање према којем све вредности, норме и садржине вальа посматрати као развојне резултате пуко историјског важења. Он води Трелативизму, а тиме и скептичкој критици културе.

историја (*Geschichte*), срвиснем *geschicht*, "догађај", случај(ност) (упор. словеначки *zgodovina*), низ догађаја, од срвиснем *scheiden*, "брзо отпутовати", трчати; 1. оно што се десило и дешава се, такође оно што се некоме десило (упор. српски "удес", "задесити"), дододило и предусрело га и што се десити другоме, исто што и: догађај; 2. испричани догађај. На почетку Новог века заједно узрастају историја као збивање, сусретање и чињење (лат. *res gestae*) и историја као знање, приповедање онога што се догађа, сусреће и чини (лат. *historia rerum gestarum*, Тповест) (потврда у Дифенбахсовом "Речнику" ("Vokabular", 1482). Поред једноставног припо-

историја

вљања о збивању (хроника, анализи, актови), историја се назива и историјском науком, планским изучавањем и установљавањем онога што се дододило и приказивањем односа који постоји између установљених чињеница и догађаја. Као проучавање историје, студије и критика извора она је емпириска наука; а као описивање историје (историографија) она је, поврх приказивања, и смишено тумачење. По свом предмету историја се може разликовати према подручјима важења: 1. универзална или светска историја, у којој се изучава и приказује развој целокупног човечанства са свим његовим историјски доступним стањима, делима и творевинама; 2. партикуларна историја, која се омеђује на одређени народ, земљу, државу или део Земље, и 3. специјална историја, у којој се обраћује исечак целокупног истор. живота, политика, култура или, још посебније, уметност, сликање, црква, право, привреда, појединачни град, породица или личност или др. Поред тога се и 4. природна историја озн. као историја, да би се могли хронолошки разликовати природни догађаји у њиховој унутарврем. промени, али и да би се развој човечанства описано као природно збивање или објаснио као иманентан део природног процеса. Методске разлике између историјске науке и природних наука разрађивали су В. Винделбанд, Х. Рикерт и В. Дилтај. Метод историјске науке се, као Тдијографски или Тиндивидуализујући, дакле који смера на једнократно (Тразумевање), супротставља методу природних наука као Тно-

Историјска школа

мотетском или Тгенерализујућем, дакле оном који иде на опште, што остаје једнако (Тобашање). Па ипак се оба та поступка не искључују темељно (уз то в. Т духовне науке).

историја идеја (*Ideengeschichte*), начин посматрања Тисторије према којем су у истор. процесима, стањима и изражавањима делотворне идеелне сile, које имају своју сопствену законитост; често употр. схема објашњења у духовној историји.

историја рода (*Stammesgeschichte*), исто што и Тфилогенеза.

Историјска школа (*historische Schule*), група историчарâ, правникâ и филологâ који су се у првој децени 19. века окупили око заједничког убеђења о Тисторичности људског духа и одређеног схватања о задатку и методу историјске науке. Извори овог схватања леже делимично код Ј. Мезера и Ј. Г. Хердера, а делимично у Тромантици; његови главни заступници су правници Фр. К. фон Савињи, К. Фр. Ајххорн, Г. Фр. Пухта, историчари Б. Нибур и Л. ф. Ранке и браћа Ј. Л. К. и В. К. Грим. Водеће замисли су положене у Фр. К. фон Савињијевом спису *О йозиву нашег времена за законодавство и правну науку* (1814), у свом уводном чланку у *Zeitschrift f. geschichtl. Rechtswissenschaft* (*Часопис за историјску правну науку*) (1815) и Л. ф. Ранкеовом *Политичком говору* (1836). У разграничењу према Трационализму, уколико је он историју искоришћавао као збирку морално поучних примера, али и према Тпозитивизму, којем је она значила само узрочно условљено, но ипак не у себи смислено збињање, заступници Историјске школе

живота и природног настајања у слици људских обличја или неког чињења и трпљења представљеног у људској врсти, при чему се суштина, природне и духовне силе света појављују као богови и јунаци. Разликују се теогонијски мит (Теогонија), у којем се приказују рођење и настанак богова, космогонијски (Ткосмогонија), који настанак света обрађује дејством богова, космоловшки, који се односи на уобличавање света и његов развој, антрополошки, који има као садржај стварање човека, његову суштину и његову судбину, коју одређују богови, сотериоловшки, који се тиче Тискупљења човека, и есхатологшки (Тесхатологија), у којем се обрађује крај света, људи и богова. У ширем смислу се под митом подразумева свако приказивање метафизичких повезаности природе и човековог живота које се изграђује из саставних делова стварности, а ову разуме као симbole за божанске или метафизичке моћи и силе, које суштину појава изражава у сликама уместо у појмовима; тако је Платон спевао митове да би њима боље, лакше или прдорније предочио садржаје својих космогонијских и филозофских учења.

митологија (*Mythologie*), од грч. μῦθος, "историја богова", и λόγος, "учење", учење о Тмиту, предавање митова, наука о њиховом настанку, њиховим облицима и њиховом значењу.

мишљење (*Denken*) (грч. νόειν, лат. *cogitare*, "знати"), у најширем смислу свако активно сазнајно понашање човека (за разлику од осећања, препуштања утисцима), наслу-

МИШЉЕЊЕ

ћивање (примишљање), присећање, веровање. У ужем, филозофском смислу мишљење је самостална и самозаконита активност духа различита од целокупног опажања и представљања, помишљања и премишљања. Први је Парменид филоз. мишљење одсечно раздвојио од мишљења везаног за слике и чула, које показује само мњење (δόξα) (Дилс/Кранц, *Фрајл. пресократовача*, I (прев.: Напријед, Загреб, 1983), погл. 28 В). Једнако тако је Платон одвојио мишљење (νόησις) и мњење. Он је поближе разликовао чисто мишљење (*νοῦς*), које се управља на праслике; мишљење управљено на опажај, које сазнаје бројеве и просторне творевине (διάνοια); опажање (αἴσθησις), које као предмет има телесне ствари, Ткопије/паслике идеја, и εἰκασία, која се бави само одразима ових ствари. За њега је мишљење "разговор душе са самим собом" ("Софист 263е ff.). Сходно двојству Тмогућности и Тстварности, твари (грч. ὄλη, лат. *materia*) и форме (грч. μορφή, лат. *forma*) Аристотел је разликовао трпеће, пасивно, тварно (зато што је везано за чулне опажаје) мишљење (*νοῦς παθητικός*) и делатно, ничим другим одређено, једино самим собом одређујуће, слободно мишљење (*νοῦς ποιητικός*; упор. "De an. III 5, 430a). Метафизички појам "мишљења мишљења" (*νόησις νοήσεως*), Аристотел га назива и Ттеоријом (*Mēn. XII 7, 1072b*), даље је деловао у западњачкој филозофији. Овај последњи је користила нарочито Тхоластика за рационално осигуравање изм. ост. и истину вере. У нововек. филозофији се мишљење схвата пре-

МИШЉЕЊЕ

тежно као субјективна делатност у супротности према објективном бићу и догађању. Т. Хобз га је држао за рачунање, додавање и одузимање појмова, који су и сами били знаци ствариј (Тноминализам). Р. Декарт га је изједначио са Тсвешћу и у њему видео нешто разликујуће од тесленог (*cogito, ergo sum*). Према Ц. Локу (Тtabula rasa) и Д. Хјому целокупна материја мишљења даје се путем чулног Топажа: мишљење има задатак само да ову материју уреди. Док је Г. В. Пајнијц схватио сваку душевну активност као јасније или збрканије мишљење и прилисао му својствену законитост независну од чулног опажања (Тмонада), оно се у ТПросветитељству обрађивало као једна (мада виша) душевна моћ поред других. И. Кант је мишљење разликовао, с једне стране од Топажа, с друге стране од сазнавања. "За себе мислити један предмет и сазнавати један предмет ... није истоврсно. Сазнањима, наиме, припадају два дела: прво појам, којим се уопшите помишља један предмет (категорија), а друго опажај којим се он даје." (ТКЧУ, В 146). Значење различито од тога мишљење добија код Г. В. Фр. Хегела у надовезивању на Аристотела. Овде мишљење мисли само себе, тј. свој сопств. однос према себи, тако што мисли увек друго, предмет, да би се мислећи превладале (Тпревазилажење) једностранице и супротности чистог ума (Тапстрактан). У 19. в. се мишљење винеструкто објашњавало материјалистички (нпр. као "мождано лучење" Ј. Молешота) и механистички (Тасоцијационистичка психологија).

МИШЉЕЊЕ: ФОРМА МИШЉЕЊА

Прво се на почетку 20. века поново признала његова самозаконитост (Тпсихологија мишљења, Тфеноменологија, Тпроблем тело-душа).

мишљење: начин мишљења (Denkweise), углавном исто што и Тоблик мишљења, Тформа мишљења.

мишљење: облик мишљења (Denkart), исто што и Тначин мишљења, али такође исто што и Тоблик промишљања, као и нпр. код Фр. Шилера: "млеко побожног облика мишљења" (Тел, IV, 3 (прев.: Вилхелм Тел/Дон Карлос. Ново поколење, Београд, 1952)).

мишљење: форма мишљења (Denkform), формално у мисли и везама мислиј, за разлику од њиховог садржаја. Тако Фр. Д. Е. Шлајермахер (*Dialektik*, I. изд. постхумно 1839. ("Дијалектика", Луча, год. VI, бр. 1-2, 1899, стр. 210-252. /као заједничка књижница: Јасен, Никшић/ЦГ, 1997/)) разликује материју мишљења и форму мишљења. Код К. Л. Рајхолда (*Логика или о истицавању ученија о формама мишљења*, 1827) форме мишљења потпадају заједно под формалну Тлогику. Г. В. Фр. Хегел (*Наука логике*, Предг. уз 2. изд.) под формама мишљења подразумева Ткатегорије, које је И. Кант назвао форме мисли, и у овом значењу је та реч од тада често наступала у филоз. списатељству. К. Јасперс (*Филозофија Јоханеса на свет*, 1. изд. 1919) употребљава га синонимно с техником мишљења. Х. Лајзеганг (*Форме мишљења*, 1928) под формом мишљења подразумева у себи међувисину целину закономерности мишљења, која се показује на основу анализе писмено изражених мислиј и појмовних веза неке

μνήμη

личности и да се као исти комплекс утврдити на исти начин код појединачних других мислилаца и код целих група. Зависност форми мишљења од друштвених услова вишеструкото се истраживала у Тсоциологији сазнања 20. века (најпре код М. Шелера и К. Манхайма): форме мишљења као зависне промењиве капиталистичких односа размене анализује А. Соhn-Rethel, *Warenform und Denkform* (Форма робе и форма мишљења), 1. изд. у облику књиге: 1978).

μνήμη (Μνήμη), грч. "Τεσσανία"; у биологији "сећање" Тпротоплазме и ћелија, које треба да се састоји у томе да свака Тдраж у њима заштава трајно дејство (Тенграм).

Мнемосина (Mnemosyne), грч. назив за мати муз: свест сећања, Тпамћење, Тсећање.

мнемотехника (Mnemotechnik), кованица у 19. в. из грч. μνημονική (τέχνη), "вештина сећања", у 18. в. углавном се назива мнемоника (грч. μνημονικός, "који се тиче сећања"), вештина да се подесним средствима, углавном сврсисходним Тасоцијацијама, школује Тсећање и доведе до већих учинака.

+ мњење/мњење (Meinung), срвис. нем. Meinung, "смишо", замисао, поглед (грч. Τδόξα, лат. opinio (у спр. од гл. "мнити", који потиче од индоевр. *men*)), држање за истинито нечега што није утемељено или доказано. Код Платона, насупрот Тзнању (грч. ἐπιστῆμη), нижи ступањ у приближавању Тистини. За разлику од філо-сфбо (пријатеља мудрости), он критикује пуке філо-бдбо (који су пуке пријатељи мњења – упор. и Тидеологија). Према

многострукост

И. Канту ('КЧУ. В 850) мњење је "са свешћу држање за истинито које је недовољно како субјективно тако и објективно. Уколико је ово последње само субјективно, а истовремено се држи за недовољно објективно, онда се назива вером. Коначно се како субјективно тако и објективно довољно држање за истинито назива знањем." Према Г. В. Фр. Хегелу мњење је субјективна представа, произвољна замисао, уображење које ја могу имати овако или онако, а неко други другачије. Једно мњење је моје; оно није у себи опште, по и за себе бивствујућа мисао. Али је филозофија... објективна наука о истини, наука о њеној нужности, поимајуће сазнање, никакво наслуђивање и испредање мњења." (Предав. о истор. фил., Увод) Упор. Тинтенција, Тјавно мњење.

многострукост (Mannigfaltigkeit), множина сачињена из разноврсних саставних делова, у математици исто што и Тскуп. Упор. Тјединство. У математици многострукост значи поопштавање појма површине неког тродимензијалног еуклидског простора. Повезани простор се означава као многострукост димензије *n* или као *n*-димензионална многострукост ако свака од његових тачака има околину која се може убројати у скуп свих тачака неког реалног еуклидског простора. "Многострукост" се употр. и као стручни термин у теорији уметности ("естетска многострукост"). Одређујуће обележје Тлепог у традиционалном смислу јесте у метафизичком мишљењу јединство у многоструктурости, тј. по аналогији с космоловским, естетски

могућ

склоп поретка вишеструктурних момената који улазе у целину неког дела. Од И. Канта се ово јединство многоструктурних више не схвата као објективно својство естетског предмета, него као исход рефлексије неког субјекта, који многоструктурно означаја доводи у субјективно сврсисходно јединство а да се при том, као у сазнању неког предмета, не искоришћавају разумски појмови и њихови синтетички учинци. Естетско јединство многоструктурости иначија једино на Ткусу и Тдопадању.

могућ (möglich) (лат. possibilis), срвис. нем. möglichlich, "ono што се може догодити"; упор. Тмогућност.

+ **могућност** (Möglichkeit), срвис. нем. möglichheit, "способност", "стапање сile", од möge, "сила" (исте етимологије као и спр. "мог-", "моћ(и)"), једна од Тмодалности. Данас се првенствено говори о могућим (могућно истинитим) исказима, одн. исказним реченицама (логички говорећи), или могућим стањима ствари (онтолошки говорећи): при том је неко стање ствари могуће тачно онда ако је исказана реченица која га изражава могућно истинита. Уопште узев, исказана реченица је могућно истинита тачно онда ако у извесном погледу не мора бити лажна. Сасвим аналогно односима код појма нужности (упор. Тнужност), могу се разликовати разне врсте могућности: став је аналитички могућ ако није лажан већ на основу свог значења (попут "Неки нежење су венчани", упор. Таналитички), природозаконски је могућ ако његова истинитост не стоји у противречности с неким природним законом, а логички је могућ ако не мора би-

53
могућност

ти лажан на основу семантичких правила (Тсемантика) за Тлогичке рече присутне у њему, дакле, ако није реч о Тконтрадикцији. – Понекад се, поред појма могућности који се односи на исказе, примењује и концепт могућих својстава која могу показивати објекти. Говори се о могућности *de re* (лат. "који се односи на ствар", "према ствари"). за разлику од могућности *de dicto* ("који се односи на исказ", "према исказу"). Смисленост говора о могућности *de re* данас је споран (упор. такође Тнужност, Тмодална логика). – У традицији се о појму могућности расправља још с низа других гледишта. У онтологији и метафизици се, у надовезивању на Аристотела, под могућношћу на-супрот Тстварности подразумевала моћ да се постане нешто (Тдунамис); у овом смислу је посебно прва материја (Tmateria prima) нешто што је само према могућности и постаје стварно прво путем делотворности Тформе (Τένεργεια). Овде се поставља појам бића према којем постоје могућности бића, и то не само у значењу замисливости (формална могућност), него и као чињеница (реална могућност), које саме још "нису", али значе претпоставке за будуће биће. "Биће према могућности", дакле, стоји између "небића" и "стварног бића", дакле, било би један предступање стварности. У теолошком обрту Абелар објашњава као могуће само оно што је од Бога стварно начињено. Иначе се, пак, у Средњем веку заступа мишљење да је Бог у својој слободи могао створити и друге могуће светове. И Г. В. Лайбница претпоставља у духу

опажај

јање (у овом случају с аргументом да нешто савршено није савршено ако се помишља без постојања); појам онтотеологије је сковоа И. Кант ради озн. сваког покушаја који егзистенцију Бога доказује искљ. појмовним одређењима (*КЧУ, В 660), за разлику од покушаја да се његова егзистенција изведе из искуственог знања, који он приписује "космотеологији"; уз то онтотеолошки: 1. ознака мишљења које се односи на онтотеологију, 2. обележје традиционалне Тметафизике које означава М. Хайдегер (*Иденититет и разлика*, II, 1957), при чему њу реконструише у две разл. проблемске формулатије: мишљење Тбивствујућег као целине и мишљење највишег бивствујућег (у традицији: ТБог), код којих критикује што се јединство Тметафизике при том, додуше, ословљава/именује, али не и извorno "мисли".

+ **опажај** (*Anschauung*), још код Ноткера ствиснем. *anascouinga*, код Екхарта ствиснем. *anschauunge* за лат. *contemplatio*, "упућивање погледа" на нешто, нарочито на вечноб., божанскб., непосредно уочавање (здр) или свесност нечег телесно или духовно предметног. У историји филозофије су се појављивала нарочито два значења појма опажаја: идеалистичко и сензуалистичко. Према првом је опажај духовно посматрање/зрење, сагледање натчулних, општих суштествености (Тидеја), а према другом чулно опажање, примање, поседовање појединачних чулних утисака телесних ствари. Ово двоструко значење има и појам Тинтуције, док је грч. θεωρία и одг. лат. *contemplatio* задржало ду-

опажај

ховни опажај, грч. αἴσθησις (Тестетика) задржало је чулни; αἴσθησις код Платона (нпр. *Τεεῖτεῖ 151) и Аристотела (нпр. *De an. II, 5) значи опажање путем чулних утисака. За И. Канта опажај никад не може бити дат другачије него чулно. Он се, dakle, збива само "уколико нам се даје предмет" (Трецептивност). "Посредством чулности ... дају нам се предмети, а само они нам пружају опажаје; али се они промиšљају помоћу разума, а из њега настају појмови." "Мисли без садржаја су празне, а опажаји без појмова су слепи." (*КЧУ, В 33 и 75.) Кант разликује спољашњи опажај, који се односи на предмете у простору, и унутрашњи, који се тиче нас са мих, наших унутрашњих (временитих) стања (простор и време су код Канта такође "форме опажаја" као и "чист опажај"); емпиријски, који "се односи на предмет путем осета" (*ibid.*, В 34) (Топажање), и чисти, слободан од садржаја осета, опажај који ствара само форму чулности (Тформе опажаја). Затим, Кант одређује и интелектуални опажај, под озн. "интуитивни разум" (*КЧУ, §77). Према Канту овај опажај придолази једино Богу (Топшти); Ј. Г. Фихте га је довео у везу са сазнањем ја: "Ово опажање које се приписује филозофу сајмо по себи у извршењу чина, путем којег код њега настаје ја, називам интелектуалним опажајем. Он је непосредна свест да делам и шта делам; он је оно преко чега нешто знам јер га чиним." (Други увод у *У. о. н., 1797, одсек 5). Код Фр. В. Џ. Шелинга се интелектуални опажај поима као знање које истовремено практикује свој објект,

опажање

"у којем (опажају) је произведеће једно и исто с произведеним ... знање о себи самом" (Систем трансцендентног идеализма, 1800, I. главни одс., 2. одс., разј.). Док је Кант хтео и умео да тачно одвоји опажај и разум, Ј. Г. Хердер је објашњава да су обое "прикази једне и исте енергије душе" (Метакритика, 1799, 2. део, погл. XV). У Тфеноменологији се опажај означава као Тпосматрање/зрење суштине.

+ **опажање** (*Wahrnehmung*, досл. узимање за истинито) (грч. αἴσθησις, лат. *perception*), у изв. смислу обраћање Тпосматрања, Тпажње на нешто, од ствиснем. *warnen*, при чему је *war* језички сродно с енгл. *aware* (свестан нечега, који зна за нешто), прасродно с грч. *φράν*, "видети", освешћивање, непосредно Тискуство и захваташе реалних предмета и процеса, најпре у "спољашњем" опажању ствари и процеси спољног света помоћу чулâ, у која се увек већ меша делатност разума која несвесно прерађује Тосете, а онда као "унутарње" опажање захваташе душевних процеса у нама, самоопажање, опажање доживљаја. У оба случаја опажање стоји између пуког осета и осећања, с једне стране, и пажљивог, рефлексивног и мисаоног посматрања, са друге стране. За теоријскосазнанији Тидејализам је "биће" предмета опажања једнако с Тпојавом. Новија психологија истражује настајање опажања и рашчлањавање опажајних садржаја у просторној напоредности и временском редоследу, њихову повезаност с преосталим душевним и духовним функцијама и пре свега њихову уобличеност и цело-

операција

витост (Тактуална генеза, Тједетика, Тгештальт-психологија). – **Опажајни судови**, увео И. Кант (*Пролег., §18) за озн. лог. спајања опажаја у судове, који најпре имају само субјективну вљаност.

оперативизам или операцион(а-л)изам (*Operativismus/Operationismus*), кованица од лат. *operari*, "бити делотворан", у модерној Тфилозофији природе схватање да темељ физике није искуство, него људско деловање, посебно путем излагања мерних апарати и мерних прописа.

оператор (*Operator*), лат. "радник" (директан етимолошки и семантички наследник: итал. *operaio*, франц. *ouvrier*), "стваралац", у логици и математици уопште знак уз чију помоћ се из израза могу добити нови изрази. Оператори су, рецимо, Тјунктори Тисказне логике, који из једног исказа или више исказа стварају нов, сложенији исказ, Тквантори Тпредикатске логике, којима се из Тпредикате образују ставови, као и модални оператори Тмодалне логике; исто тако, сви функцијски и симболи спајања математике.

операција (*Operation*), лат., "поступак", дело; у медицини оzn. за захвате у организам изм. ост. механичким инструментима; у математици и логици исто што и Тфункција, нпр. алгебарске операције сабирања и множења и логичке операције Тнегације, Тконјункције и Тдисјункције; у теорији науке поступак којим се према мерним критеријима вођеним правилима проверава емпир. садржина научних појмова. **Операционалијом дефиницијом** назива се за емпирију корисно утврђивање значења неког термина

ОНТОЛОГИЗАМ

онтологизам (Ontologismus), појм. кованцица 19. века, усмрена на Тонтологију; 1. у крит. намери изабра- ни појам за позиције према којима се појединачна сазнања означавају као истинита јер се критеријум истинитости изводи из ваљаности једне Тонтологије претпостављене као надвремене, при чему се положе право на саму могућност теор. уређивања сазнатог у један онтол. оквир као на критеријум истинитости. У овом смислу се говори и о "онтологизовању". 2. Онтологизмом се у 19. в. називало учење које је засн. В. Ђоберти (итал. филозоф и по-политичар) о могућности Тинтуције Тбића путем ума, при чему се "би-ће" деф. као Тапсолут, који се сматра на ТБога као онтол. првоб, а тиме такође и као првенствено сазнатљивб. Због подметане близине Тпантеизму онтологизам је осудила кат. црква. Наредни заступници онто-логист. позиција били су изм. ост. А. Росмини-Сербати и Т. Мамијани дела Ровере.

онтологија (*Ontologie*), кованица Р. Гоклена (R. Goclenius, *Lexicon philosophicum*, 1613) од грч. ὄν, множ. ὄντα, "бивствујуће", и λόγος, "учење", картезијанац Жан Клобер (Clauberg, *Metaphysica de ente*, 1656) звао је и **онтозофија**, учење о Ђивству као таквом, о најопштијим појмовима бића, значењима бића и одређењима бића. У 17. и 18. в., тако код Кр. Волфа (*Ontologia*, 1730), оно важи као део Ѓетафизике, и то као синоним за *metaphysica generalis*, која се бави одређењима Ѓивствујућег уопште, за разлику од областї "*metaphysica-e specialis*" (рационална Ѓкосмологија, рационал-

ОНТОЛОГИЈА

на **теологија** и **рационална** **психологија**). Најпознатији покушај рехабилитовања питања онтологије у 20. в. предузео је М. Хайдегер (прво у: *"Биће и време"*, 1927). Да би дошао до отварања "питања о бићу" које лежи пре сваког вербализовања проблема, он у средиште своје феноменол. онтологије (**У-биће**, **Тонтол.** диференција, **Тфундаментална онтологија**, **Тфеноменологија**) ставља начин на који човек (овде означен онтол. појмом **постојање/тубиће**, који он ближе одређује помоћу **бити-у-свету**) изврно поставља свој однос према "бићу". И у оквиру **Тегзистенцијализма** се под традиционалном дисциплинарном озни. онтологије претреса начин на који човек мора "егзистирати". Тако Ж.-П. Сартр (најпре у: *"Биће и ништа"*(вило), 1. изд. франц. 1943. (прев.: Ј.-И. Нолит, Београд, 1983)) развија једну теорију пуке предметности као "бића-по-себи" (синоним за "биће" у ужем смислу) и супротставља позицију **неантилизације** (*"né-antisation"*, "поништавање", **Тнегација**), прекорачивања "ничега" као односа према бићу практично делујућег човека (упор. **Тништа**). Сви ови покушаји већ полазе од тога да се традиционална питања онтологије у 20. в. више не дају обраћивати као питања једне **Тметафизике**. Право да се филоз. питања егзистенције уопште обраћују као теме једне онтологије од почетка су осправили представници **ТБечког круга**. Р. Карнап ("Empiricism, semantics, and ontology"; нем. прешт. у: *Bedeutung und Notwendigkeit*, 1972. (тј. текст је заправо додатак Карнаповој књизи на енгл. из модалне логике *Meaning*).

онтолошка диференција/разлика

and Necessity; срп. прев.: "Емпиризам, семантика и онтологија", Трећи програм Радио-Београда, бр. 8, зима 1971, стр. 91-109)) разликује између "унутарњих" питања егзистенције дефинисаних за неки одр. јез. оквир и "спољашњих" проблема, који се постављају при питању о егзистенцији једног таквог оквира (нпр. о свету бројева), те доспева до резултата да се ова питања традиционалне онтологије која вაља свrstати као "спољашња" могу обрађивати само као практ. проблеми (нпр. који језичкоспециф. оквир треба да претпостави нека формулатија проблема). За разлику од тога, каснији заступници Таналитичке филозофије, као изм. ост. В. В. О. Квајн (*Ontological Relativity and Other Essays*, 1969), позивају се на то да појам егзистенције није даље подложен експликацији путем покушаваних разликовања између "унутарњих" и "спољашњих" постављања питања и да теорије можемо истраживати само у оквиру онтологија претпостављених у неком тренутку. Питање о могућности једне онтологије као "науке о бићу" с тим, додуше, остаје отворено, па ипак се у оквиру једне аналитичке онтологије могу логичким и језичкоаналит. средствима прецизирати проблеми различитих могућности дефиниције и јез. нормирања за корелате таквих поjmова као што су "биће" и "егзистенција".

онтолошка диференција/разлика (Ontologische Differenz), касније назvana и онтичко-онтолошка диференција/разлика; појам филозофске историографије најпре за средњи век. разликовање између Гуштине

онтотеологија

(лат. *Tessentia*) и *Тпостојања* (*Texistentia*). За разлику од тога, М. Хайдегер је (најпре у "Бићу и времену", 1927) као онтологију диференцију означио своје сопствено разликовање између *Тбића* и *Тбивствујућег*: док се "бивствујуће" као предмет сазнања, а такође као "прибор" у свакодн. опхођењу, може докучити феноменол. анализом, изв. однос човека према бићу (који Хайдегер назива *Тпостојање/тубиће*) остаје скривен у сваком пуком предметноодношајном начину посматрања. Схвати ли се "биће" још као различито од "бивствујућег", тада према њему морају пропасти сви традиционални покушаји да се "биће" схвата и утемељи помоћу неке теорије "бивствујућег у целини" (онтологија) или пак "највишег бивствујућег" ("теологија", *ТБог*). Хайдегер је на тези о онтологији диференцији/разлици чврсто истрајао и у каснијим годинама, пошто је настојао да "биће" више не одређује поплавећи од (пуко људ.) "тубића", него из једне космоловске и истовремено историјске перспективе.

онтолошки (ontologisch), који се односи на биће, који припада онтологији; онтолошки доказ (постојања) Бога, докази (постојања) Бога. Упор. онтички.

онтологија (Ontotheologie), сложеница из Ὀнтологија и Ἐтеоло-
гија (кованица из грч. ὄν (ген. ὄντος), "бивствујуће", θεός, "Бог" и λογία,
"збирка", учење); системат. бавље-
ње бићем Бога, а нарочито поступ-
ком онтол. доказа (постојања) Бо-
га, при којем се из суштинских од-
ређења Бога (а посебно његове са-
вршености) изводи и његово посто-

памет (*Klugheit*), новија реч из паметан (*klug*), срвиснем. *kluoc*, "фин", отмен, танац, храбар (у српском памети, од непродуктивног префикса па-, који упућује на одсликавање, понављање, и индоевр. корена *ten*, који означава активност духа у целини); уопштено се употреб. тек после 1200. (Волфрам ф. Ешенбах); изв. природна обдареност да се сазна и примени прикладно средство за достизање неке сврхе. Она је више као увид, а мање као мудрост, јер је увид заснован теоријски, а мудрост више етички. Памет је кључни појам животног владања. Она стоји за промишљене темељне и појединачне одлуке заједно с њиховим извођењем у држању да се свој живот учини добрым. Као прва кардинална врлина добrog савета, код Платона она носи назив мудрости (σοφία), а код Аристотела памети (φρόνησις (разборитост)). Аристотел разграничава врлину памети од науке, вештине/уметности и мудрости. Памет "се односи на људскоб и оне ствари о којима човек мора премишљати. Јер, зататком паметног пре свега називамо ово – да исправно промишља." (*Nik. eitika*, 1141б 7). У Аристотеловој подели врлина на, с једне стране, етичке и, с друге стране, дијаноетичке (сходне разуму) памет припада последњима – "делатно понашање повезано с исправним умом ... у односу на оно што је за човека добро и лоше" (*ibid.*, 1140б 5). Хришћанско-теолошка традиција даје предност памети као ознаки прве кардиналне врлине, а меродавно постаје смишлено одређење код Томе Аквинског: према њему је памет практички ум претворен у кон-

кретно показивање пута деловању ("Summa theol. 2 II q. 47), који се истовремено и сам развија као извор врлине у интегративне и консекутивне делимичне аспекте (разумевање, обазривост, смотреност и др.) (*ibid.*, 48ff.). Преко Ј. Пиперових хришћанских трактата о врлини учење аквиниста је искусило оживљавање. Памет је "савршено умеће исправног закључивања" (*Traktat über die Klugheit*, испрва 1943, прешт. 1960, 16) у јединству са ђавешћу, "прави ум чињења" (*ibid.*, 58).

памћење (*Gedächtnis*), већ ствиснem. *kidehnissi*, "преданост", срвиснem. *gedaehnisse*, од глагола "запамтити" (*gedenken*) (грч. μνήμη, лат. *memoria*), 1. укупност свих памтљивих доживљаја и садржаја (памћење у правом смислу), 2. способност да се репродукују (поново пробуде) ранији доживљаји и стечено знање или да се препознају као некад поседовани, 3. способност бележења, тј. способност да се складишту памћења додаје нов материјал. Повремено су се помагала за учење, задржавање и препознавање изградњивала у вештину памћења (тимнотехнику).

πᾶν (*pan*), грч. "све", свемир, у сложеницама све-, свеобухватан, који се одн. на целокупан свемир; тако панлогизам, учење о логичној природи целокупног свемира, панпсихизам, учење о свеопштој одувховљености (тхилозоизам), пантологизам, гледиште да је све објашњиво телесномашки, танитализам.

панвитализам (*Panvitalismus*), танитализам, уколико претпоставља да је целокупан свемир (грч. πᾶν) оди. све у њему живо. Према панвити-

лизму не постоји никаква нежива матерija (тумистика).

пандекти (*Pandekten*), грч./лат., "свеобухватни" (озн. на збирци); део *Corpus-a iuris civilis*, законик грађанског права из времена рим. цара Јустинијана (настao између 528. и 534); пандектистика, озн. за правац правне науке 19. века, под снажним утицајем идеалист. филозофије и етике (тумесализам) и полит. тилиберализма. Према овом правцу за захтев правног важења, поред формално-апстрактујућег мишљења, није потребно никакво додатно нормативно-правнофилоз. утемељење; излагање права се претежно изводи на начелима утврђеним у пандектима или дигестима (једнако тако саставни део *Corpus-a iuris civilis*).

панентеизам (*Panenteismus*), кованница К. Кр. Фр. Краузеа из грч. πᾶν-, "све", ἐν, "у", и θεός, "Бог"; учење о свему у Богу, учење према којем све почива и живи у Богу. Појмом "панентеизам" је требало штитити учења Фр. В. Ј. Шелинга, Г. В. Фр. Хегела и др. од приговора за тантеизам, пошто они нису тврдили једнакост Бога и свега што јесте, тј. неко учење да је све Бог (*All-Gott-Lehre*), него само садржаност свега у Богу.

пансофија (*Pansophie*), свеобухватна мудрост, према А. Коменијусу (*Prodromus pansophiae*, 1639, и *Schola pansophiae*, 1670) целовито приказивање свих наука, свеукупна наука. Њен циљ је био да обједини световно знање и мудрост Бога.

πάντα ρε (*panta rhei*), грч. "све тече", у антици предаван као став Хераклита, па ипак као досл. навод непотврђен.

пантеизам (*Pantheismus*), учење да је све Бог (*Allgottlehre*), поглед на свет према којем Бог живи у свим стварима, па је и сам живот свемира, тако да Бог и живот, стваралачка природа спадају заједно; уз то пантеист, заступник учења да је све, читав свет заједно, само божанство. Реч потиче од Ц. Толанда (*Pantheistikon*, 1705), а ствар потиче још од грч. старине, нпр. код Ксенофана и Парменида; такође упор. Аристотела (*Met.*, 986b 1001). Упор. таоксизам.

парабола (*Parabel*), грч. παραβολή (из овога потиче и "парола", франц. *parole*), из παρά-, "поред", и βάλλειν, "бацити", стављање једног поред другог, упоређивање, једнакост, начин приказивања и објашњавања код којег се поред неког стања ствари или процеса које ваља разјаснити и описати постављају неки други, који припадају некој другој предметној области, који су по себи разумљиви и очигледни, и с којима ови први имају заједничко оно до чега је стало, *Tertium comparisonis*. Параболи припада, за разлику од тантафоре, потпуно извођење слике и поучне намере, какве се појављују нпр. у изједначавањима Исуса према Н. З.

парадигма (*Paradigma*), грч. παραδειγμα, од δείκνυμι – показати) "пример", образац, модел, праслика, такође: доказ; уз то: парадигматски/парадигматичан. У језикословљу образац деклинације или конјугације; у античкој танторици осликани догађај као потврда за једну тезу; као појам историје науке употреб. га најпре Г. Кр. Лихтенберг за поступак, начело истраживања;

појава

роцима и његовој сврси. Стоичар Зенон је оцртао прелаз с Топажања на поимање, тако што је опажање упоредио с испруженим прстима, саглашавање с полузатвореном руком, поимање с песницом, а значење с обе заједно стиснуте песнице (Цицерон, *Acad.* II, 47, 145). Поимање се често употребљава као синоним за Тразумевање.

појава (*Erscheinung*) или Тфено-мен, уопште узев, све што се опажа (нпр. природне појаве), у филозофији од Платона предмет како га опажају чула, наспрот његовом бићу по себи и за себе (Тидеја), али и наспрот Тпривиду као пукотворници и уобразиљи. За Платона и за Плотина чулни свет је појава идеја, одн. интелигibilног света; И. Кант поучава још у својој дисертацији (1770) да нам чула дају само појаве предмета, а разум их тако поима као да јесу (*De mundi sensibili... II.*, §§ 3 и 4); у *"Критици чистога ума"* он ограничава подручје појава на ствари, уколико су објект чулног опажаја: "У појави се у сваком слушају објекти, па и сама својства која им придајемо, гледају као нешто стварно дато, само ако [...] се овај предмет као појава њега самог разликује као објект по себи." (*ibid.*, В 69) За Ј. Г. Фихтеа је појава чист производ делатности ја. Упор. Тнатчулни. Упор. и Тфеномен (уз то Тфеноменологија). У психолошком и парапсихолошком смислу, у томе одступајући од филоз. традиције, појавама (објавама) се називају субјективно условљене Тилузије и Тхалуцинације или натчулно условљене визије и првићења. Свет појава, од Платона овај свет, уколико нам

појам

се појављује као свет, док је стварни свет – свет идеја (Тинтелигibilни свет), чија је појавни свет Ткопија/наслка.

појам (*Begriff*), срвиснем. *begrif*, *begriffenje*, од Екхарта превед. од лат. *conceptus*, *nότιο* (грч. Τλόγος, ἐννοια), у немачки филозофски језик увео га Кр. Волф, који је под њим подразумевао "сваку представу неке ствари у мислима", док је тој речи И. Кант дао следеће специфично значење: "Појам је супротстављен опажају; јер је он једна општа представа или представа онога што је заједничко већем броју објеката, дакле представа уколико може бити садржана у различитом." ("Лог. I, 1 § 1) Код Г. В. Фр. Хегела појам означен је процес рефлектујућег Тпоимања нечега од стране Тдуха који постаје свестан самог себе; овде често и синоним за (све)укупност (*Inbegriff*) нечега. За разлику од тога, у језикословљу појам често значи исто што и реч, нарочито су појмови везани за облик речи. Семантички се појмови односе не само на индивидуе (Твластита имена), него и на читаве класе исторских појава. У логици су појмови идеални предмети који су дати помоћу имена појмова, Тпредикат. Од једномесних појмова ваља разликовати вишемесечне појмове, Тодносе или Трелације. ТДефинисање појмова врши се помоћу појмовног одређења, дакле помоћу Треалне дефиниције или помоћу Тноминалне дефиниције. Путем појмовних одређења појмови се уређују у појмовни систем или појмовну мрежу. Појмовне мреже једноставног облика зову се појмовним пирамидама. У њима се сваки појам

појам

дефинише као врста (*l'espèce*) помоћу појма који стоји изнад њега, рода (*l'genre*), и специфичне разлике (*l'différence spécifique*), нпр. биљка као "билоно смртно живо биће". Појмови који се појављују у овим номиналним дефиницијама називају се обележјима. Појмови који су дефинисани помоћу једнаких обележја називају се једнакима по садржају. Појмови који обухватају исте предмете називају се једнакима по обиму (упор. Тинтензија/екстензија). Важи закон реципрочности: што је већи садржај (*compléxus*), уједно је мањи обим (*ambitus*), и обратно. У традиционалној логици се разликује успостављање неке појмовне пирамиде одоздо нагоре, тј. од индивидуа све до најобухватнијег појма (*partitio*), и одозго надоле (*divisio*). **Замењујући појмови** (*Wechselbegiffe*) јесу појмови једнаки по обиму (еквиполентни), који нису једнаки по садржају. Контрадикторни појмови су такви који настају формалном негацијом, нпр. смртан – бесмртан. Субординисаним (подређеним) се називају појмови који се односе као врста и род. Координисаним или хомологним називају се појмови који су врсте истог рода. Овде се разликују: 1. дисјунктни појмови, чији се обими не додирују, 2. контарни појмови, који означавају крајности између којих је могућ континуиран прелаз, нпр. бео – црни, груб – фин (упор. такође Тполарност), 3. контингентни појмови, чији се обими додирују, нпр. биљка – животиња, а напротив не и биљка – човек. **Интерферентни појмови** су не-субординисани појмови чији обими садрже неки заједнички део,

72

појетија

нпр. калуђерица – (медицинска) сестра. **Хетерогени појмови** су не-хомогени појмови. Диспаратни појмови јесу они који припадају различитим појмовним мрежама. И. Кант је даље разликовао "чисте" и "емпиријске" појмове: "Чисти појам је такав који није изведен из искуства, него према садржају извире из разума." "Емпиријски појам извире из чулног поређења предмета искуства и помоћу разума добија само форму општости." ("Лог. I 1, § 3) У историјским наукама, поред уопштавајућих појмова, јављају се и употребљавајући, који служе томе да се историјски једнократне појаве и процеси захвате и прикажу у својој посебности. Уз то: **појмовни**, који припада појму, схваћен или схватљив у појмовима. **Грађење појмова**: у психологији процес свести који настаје путем појмова, а у посебним наукама метод, формулисање и дефиниција појмова посебно изумљених за сваку науку, тако нпр. бројевних појмова у математици, појма целине у биологији.

појединачна ствар (*Einzelding*), исто што и Тиндивидуа. Упор. Тствар. **Појединачни појам** или Тиндивидуални појам, појам под који спада само један "предмет", нпр. "средиште Земље". **Појединачни судови** (лат. *iudicia singularia*) јесу такви који је субјект нека Тиндивидуа; нпр. "Сократ је човек".

појетија (*poiēsis*), грч. "производство", у филозофији вештачко израђивање неког производа од стране човека (упор. Платон, "Софист", 264ff.). Аристотел је систематски разликовао појетија од Тпраксија: Туметност (појетија) има свој квали-

праоснов

као и у свакидашњем језику. И. Кант је удесио да његовој **Критици чистога ума*, у којој разматра теоријско-метафизичка питања, уследи *"Критика практичког ума"*, која као предмет има етичке проблеме и у којој истовремено, пошто код њега етичкоб или практичкоб има предност над теоријским (*Примат*), на теоријско-метафизичка питања (као нпр. она о људ. способности деловања, упор. *Слобода*) одговара етички; ум је за И. Канта практички утолико што одређује волју и помоћу ове деловање човека, и чини га пресуднім (*Постулат, Морални закон*). Под *практичком филозофијом* изворно се подразумевала само *Етика*, али којој се такође, нпр. код Аристотела (*"Политика"*), прибрајала и државничка вештина (*Политика*). У области практичке филозофије у 20. в. рачунају се *Правна* и *Социјална филозофија*, а посебно *Теорија деловања*, *Теорија одлучивања* и *Теорија игара*, *Етика*, *Филозофија државе* или *Политичка филозофија*. Супротан појам: теор. филозофија. Уколико људ. деловање стоји у средишту филоз. теорија, у области практичке филозофије разл. аутори убрајају и филоз. *Антропологију*, *Гестетику* и *Филозофију религије*.

праоснов (*Urggrund*) (образовано из *иг*, ствиснем. предлог "из", "почетни", и *Основ*), оно стваралачки првоб, које тајно у себи крије и из себе производи многострукост света.

прапојам (*Urbegeiff*), исто што и *Ткатегорија*.

прастапка (*Urbild*), *Тидеја*.

прастане (*Urstand*), према црквном учењу стање првих људи као слике и прилике Бога пре грехопада.

прва филозофија

прастварање (*Urzeugung*), хипотетички претпостављено прво настање живота из анорганске твари, исто што и *Generatio aequivoxa*.

пратвар (*Urstoff*), *Тматерија*.

прафеномен (*Urphephomen*), појам који је образовао Ј. В. ф. Гете уз *Тфеномен* (објашњен изм. ост. у §175 његовог Учења о бојама). Према њему "све се мало-помало повинује вишим правилима и законима, али који се не откривају разуму помоћу речи и хипотеза, него једнако тако опажају помоћу феномена". Називамо их прафеноменима јер ништа у појави не лежи изнад њих, али су они, напротив, потпуно подесни да се поступно, како смо се малопре попели, од њих можемо надоле спустити све до најобичнијих случајева дневног искуства."

прачињеница (*Urtatsache*), чињеница којом почиње низ згодा.

прафа филозофија (*Erste Philosophie*), грч. πρώτη φιλοσοφία; лат. *prima philosophia*, Аристотел сковао за означавање темељне "науке која посматра бивствујуће као такво" (... ἐπιστήμη τὸς ἡ θεώρει τὸ δύν...: **Мет*. IV, 1, 1003a 21; упор. и VI, 1, 1026a 23-32; IX, 7, 1064a 28ff.), утол. исто што и касније настала дисциплинарна оzn. *Т онтологија*;

касније такође често као синоним за ову, а и за исто тако тек касније скован појам *Тметафизике*. Код Р. Декарта (**Meditationes de prima philosophia*, 1641) првом филозофијом се назива наука о *ТБогу* и о *Тдуши*, дисциплина која тек јамчи научно проверљиву извесност сазнања; од овог времена се овим појмом претежно оzn. оно подручје у којем је на делу рефлексија о методу *Тса-*

preambula fidei

знања, тако код Кр. Волфа (*Philos. prima sive Ontologia*, 1729), В. Т. Крут (*Fundamentalphilos.*, 1818). Фр. В. Ј. Шелинга ("Увод у фил. митологије", том I, књ. I; најпре у издању из заоставштине К. Ф. А. Шелинга 1856ff.). Озн. "прва филозофија" оzn. посебно код Фр. В. Ј. Шелинга више не неку онтол. утемељујућу филоз. дисциплину, него у овом случају још само "негативну" филозофију, која своје теор. довршење доживљава тек у више вреднованој "позитивној" филозофији. Е. Хусерл је под овим насловом (*Предав. о Првој фил.*, одржана 1923/24, из заоставштине објављено у *Werkausg. Husserliana*, Bde. 7 & 8, 1956-59) развио циљне представе о жељеном даљем развоју своје "трансценденталне феноменологије" ка једном теор. утемељењу чињеничих наука, којима он приписује улогу једне "друге" филозофије (*Husserliana* 7, 13f.). Из истог етимол. извора потиче појам *Тпротофилозофија*; њега је Р. Ајзлер (R. Eisler, *Wb. d. philos. Begriffe*, 4. изд. 1927-30. (тј. раније издање садашњег речника)) ипак утврдио на знач. једне претфилоз. "народне метафизике".

preambula fidei, срлат. "претпоставка вере"; сколастичка оzn. за сазнања која утемељују веру или је могу унапредити.

превазилазити (*aufheben*), код Г. В. Ф. Хегела много употр. реч са значењима "уздизати се у висину" (лат. *elevare*), "откривати" (лат. *detegere*), "уништити" (лат. *tollere*) и "очувати" (лат. *conservare*); исправа се систематски развија код Хегела у покушају да се процесуално промисле односи "бића" и "ничега", тако што се свако од њих одређује

превредновање свих вредности

као превазиђено "у постајању". Putem превазилажења у мишљењу је "превазиђен" истовремено и очуван, јер је само изгубило своју непосредност, али при том није поништено" (Г. В. Ф. Хегел, **Наука логике*, I, 2. изд. из 1831, 1. одсек, 1. погл., С3, прим.); упор. *Тпосредовање*, *Тдјијалектика*.

превара (*Betrug*), уопште узев, свако намерно повређивање или гушење истине; према кривичном праву превару врши онај ко у намери да себи или неком трећем прибави противправну имовинску корист оштетује имовину неког другог тиме што путем приказивања лажних или путем искривљавања или гушења истинитих чињеница изазива или потпирање заблуду; према грађанској праву је превара или подмукло обманјивање саопштавање лажних или прећуткивање истинитих чињеница при свести да ће тиме други бити наведен на изјашњење које уз спознају исправног стања ствари не би био допустио.

превредновање свих вредности (*Umwertung aller Werte*), оzn. коју је увео Фр. Ниче за свој поступак који је описано у једном фрагменту предговора за *Људско, одвише људско*: "Проверио сам све чему је до сада било уопште привржене моје срце, изврнуо сам најбоље и најомиљеније ствари и сагледао њихове позадине, учинио сам супротноб са свиме за шта је до сада највише приањала људска вештина клеветања и оцрњивања." Фр. Ничеов поступак се састоји у томе да или једној *Твредности* супротстави неку другу или једном вредновању неко друго. Пример: љубав према даљима на супрот *Љубави* према ближњима.

principium rationis sufficientis

тивречности сразмерно је мало оспоравано; у новије време су ипак били предузимани покушаји да се развију логике у којима оно важи само у ограниченој облику (тзв. параконсистентни системи).

principium rationis sufficientis, лат. "став довољног основа/разлога".

приоритет (*Priorität*), од лат. *prior*, "раније", претходење по времену или праву (или онтолошком/логичком/епистемолошком реду), првенство, преимућство.

+ **природа** (*Natur*), од лат. *natura*, од *nasci*, "родити се", настати (грч. φύσις), од 13. в. нем. учена реч (срвиснем. *nature*), рођенб., насталб и оно што се увек опет изнова рађа, производеће; све што се развија без туђег суделовања и према снагама и законима који пребивају у њему. Отуда се природом назива 1. насталб, израслб на неком посматраном предмету, 2. његова унутарња *实质ина*, његова сопствена врста наспрот вештачкбм, извештаченбм, 3. свеукупност најпре свих живих бића, а потом 4. укупност власцеле стварности која настаје од себе, без нашег суделовања, и која се подвргава само природним законима, за разлику од људског дела, творевинб људског духа и *Културе* (*Историја*). 5. Једно наредно схватање појма природе чини нужним разликовање на органску (оживљену) и аонрганску (беживотну) природу; ова супротност ишчезава при претпоставци свеопште оживљености природе у *Монистичким* и *Пантенстичким* системима. Супротстављање природе и *Духа* води темељној подели наука на природне и *Друштвене* науке.

природне науке

У прве спадају према И. Кантовом појму природе сви могући предмети чулног и истовремено појмовног искуства (**Пролеž.*, §16). Природа је за њега "постојање ствари уколико је оно одређено према општим законима" (*ibid.*, §14). Вреднујући став према природи колеба се, зависно од преовладавајућег *Светоизбора* и мена у схватању саме природе, између поштовања и највишег уважавања, и унижавања уједно начело непријатељско према духу и вредности. За *Сточаре* је живот сходан природи морални путоказ, при чему се у природи гледа остварење светског ума. Позив који се приписује Ж.-Ж. Русоу "Натраг природи" уперен је против штета једне болесне културе (Русо, Емил или о *васишиштву*, Знање, Београд, 1950). За Ј. В. ф. Гетеа природа је уметница која уобличава живот, а за А. Шопенхауера никако поштовања достојна објективација слепе воље. И у хришћанству се вредновање колеба према томе да ли се у природи више гледа *Творевина Бога* или след случајности.

природна историја (*Naturgeschichte*), *Историја*.

природна религија (*natürliche Religion*), *Религија* која се заснива једино на сазнањима и увидима "природног" ума, како се сматрало нарочито у доба *Рационализма* (*Прогресивство*), нпр. код Х. С. Рајмар(ус)а (*Најомиљеније истине природне религије* (*Die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion*), 1754), умна вера, наспрот вери заснованој на *натуралном откровењу*.

природне науке (*Naturwissenschaften*), науке о појавама *природе*, за раз-

природни закон

лику од *Духовних* или *културних* наука. Разликују се природне науке које се баве *Гангранским* материјама и телима (анорг. хемија, физика, астрономија, геологија) и оне које се баве *Гранским* материјама и бићима (орган. хемија, биологија, зоологија, ботаника, антропологија и др.). Физика, хемија и астрономија такође се називају *Гензактним* природним наукама. Од чистих природних наука разликују се примењене, у којима се, као у медицини, фармацији, националној економији и уопште у технички, примењују природнонаучни истраживачки резултати.

природни закон (*Naturgesetz*), емпиријски потврђено правило природног збијавања; у ширем смислу и теорема призната у природним наукама о неком закономерно наступајућем стању ствари, према којем у присуству закономерних (нпр. експериментално утврдивих) услова такође треба очекивати да према истој закономерности и у будућности наступају приближни (нпр. исто тако опажљиви) односи. Појам природног закона се испрва појављује у *Схоластици* ("lex naturae"). За ово стање ствари се свакако прво у Новом веку јединствено уводи ознака "*Закон*" (у аналогији према правном ставу). Природни закони су се све до у 17. в. претежно означавали као "*regulae*" (*Правила*).

природни језик, такође "обични језик" (*natürliche Sprache*/*"normale"* *Sprache*), уобичајени језик, којим људи чињенично говоре, попут немачког или енглеског, наспрот *Формалном* језику (упор. такође *Аналитичка филозофија*).

природно закључивање

природно закључивање (*natürliche Schließens*, природна дедукција), појам формалне *Логике*. Као системи природног закључивања означавају се такви *Рачуни* у којима се издвајање извесних ставова као *теорема* не збива на основу *Аксиома* и правила *Извођења* или *Закључивања*, него искључиво уз помоћ правила закључивања (тзв. *рачуни правила*). Правила су при том формулисана у тесном одговарању према уобичајеним семантичким утврђивањима за *Логичке речце/везнike* (упор. *Семантика*, *Истинитосни услови*). У рачуну који је 1933. развио Г. Генцен правила за увођење оди, уклањање *Конјункције* "и" (символички $\wedge$) гласе нпр. (у унеколико неформалном начину говора) "Ако је А доказиво и Б је доказиво, тада је доказиво А $\wedge$ Б (А и Б)", "Ако је доказиво А $\wedge$ Б, онда је доказиво А" и "Ако је доказиво А $\wedge$ Б, онда је доказиво Б". Правило за увођење *Субјункције* "Ако ... , онда ..." ($\rightarrow$) гласи "Ако је Б доказиво под условом А, онда је доказиво А $\rightarrow$ Б". Лако се види како се у овим правилима одсликава значење конјункције и субјункције: однос између рачуна и семантике много је прозирнији него у уобичајеним *Аксиоматским* системима. На одговарајући начин се лакше дају извести и, рецимо, докази потпуности, којима се демонстрира да су сви општеважећи (тј. из семантичких разлога истинити или "таутолошки", упор. *Таутологија*) искази изводиви у рачуну (*Потпуност*). Ознака "природно закључивање" мотивисана је и тесним односом између лица формалних правила из-

теозофија

théodicée, оправдање Бога наспрам приговора да је одговоран за $\hat{\text{t}}$ несрећу и $\hat{\text{t}}$ зло у свету, пошто би у својој $\hat{\text{t}}$ свемоћи морао да призна да се оно не допусти: израз употр. Г. В. Пајбниц (**Огледи шеодиџеје о доброши Божија, слободи човека и извору зла* (*Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*), 1710) према Рим. 3, 5. Упор. И. Кант, *О неусћењу свих филоз. покушаја у шеодиџеју* (*Über das Mißlingen aller philos. Versuche in der Theodizee*), 1791; $\hat{\text{t}}$ најбољи свет, $\hat{\text{t}}$ оптимизам.

теозофија (Theosophie), грч., Бож-ја мудрост, новоплатоничари употреби-за озн. знања о божанској помоћи непосредног сазнања ($\Upsilon \nu \delta \sigma \zeta$), путем доживљавања божанског и мистичког обједињавања с њим (Тек-стаза, $\Upsilon \pi \rho \circ m y s t i c a$). Многи ми-стичари су се називали теозофима. Појам је био протегнут на све ре-лигије код којих је посреди сазна-ње Бога, знање, а не вера. У ужем смислу теозофијом се назива мо-дерно учење које је развила Х. П. Блавацки у својим делима: *The Isis unveiled* (Раскривена Изида, 1877) и *Secret doctrine* (Тајно учење, 1888), у којем се мешају Токултизам, индиј-ска и западњачка Тумистика, и тре-ба да се прикаже заједничко језгро великих светских религија и филоз. системâ свих времена. Она се даље изграђивала у Теозофском друштву, које је основано 1875. у Њујорку, чије је главно седиште 1882. премештено у Инди-ју и које се раширило по целом све-ту, нарочито преко А. Безантове (*The ancient wisdom*, "Древна муд-рост", 1897), која је 1907-1933. била

теомонизам

председница друштва, које се више-
струко поцепало. Између осталог
се 1913. од њега одвојило Антропо-
зофско друштво, које је основао
Р. Штајнер (Тантропозофија).

теократија (Theokratie) (грч. κράτος, "владавина"), облик владавине у којем се оснивање, руковођење и уређивање неке државе своди на непосредну божанску волју; идеал земаљске заједнице која тежи да припреми Царство Божје.

теологија (Theologie), грч., учење о Богу; код Гркâ говорење, учење и певање о боговима; код хришћана изв. објављивање, величање Бога, онда у Патристичкој научној учењу о Богу, његовом постојању, суштини и деловању. Схоластичари разликују природну теологију, која настаје из ума као извора сазнања, и откривену, која почива на вери у Свето писмо и традицију цркве (Откровење). У току столећа теологија се проширила у учење о вери и у научну дисциплину која се бави ставовима вере. У обе хришћ. главне вероисповести (еванг. (sic!), кат.) образоване су појединачне дисциплине, тако да се свеукупна теологија рашичлањава на историјску (науку о Библији, историју цркве, догмâ и теологије), систематску (догматику, апологетику, етику или моралну теологију, дакле уређено постављање и одбрану учења о вери и моралу) и практичну теологију (хомилетику, катехетику, литературу, дакле вршење (веро)учитељске и поповске службе).

теомонизам (Theomonismus) (Томизам), поглед на свет према којем је Бог права стварност, а све се забива у њему и помоћу њега (Теизам);

теономија

супротност: физиомонизам, учење о природи као свеобухватном начелу јединства:

теономија (Theопотије) (грч. νό^у-
μος, "закон"), Божја законитост,
извођење све моралности из Бож-
јег закона и заповести, насупрот
аутономији, самозаконитости. За
разлику од хетерономије, код које
се људско мишљење и деловање од-
ређује путем њему туђег, споља да-
тог закона, теономија не треба да
укине аутономију, него да је проду-
би до тачке где она указује преко
саме себе на неку божанску зако-
нитост.

теорема (*Theorem*). од грч. θεώρημα, "поучак/поставка" (заправо "сагледанō", уз θεωρεῖν, "сагледати"), у ширем смислу поучак/поставка неке научне дисциплине, а у ужем разумевању исказ који следи из Таксиома неког Трачуна одн. Таксиоматског система, тј. доказив је у њему (посебно у логици, аритметици и геометрији).

теорија (Theóriē), грч. θεωρία (образ. уз јон. θεωρεῖν, "/са/гледати"), "посматрање", нарочито духовно разгледање онога што није доступно чулном опажању, исто што и **Тконтемплијација**, **Тспекулатија** и у овом смислу код Аристотела источашко са **Ткинијацијом** минимално са

значно с гмишљењем мишљења; супротност: Тракса; отуда 1. чисто сазнање и систематски уређено знање без обзира на његову примену и његову плодотворност за одређене сврхе. У нововек. филозофији и науци теорија се назива 2. насупрот Темпирису (Тискуству), Тазнање добијено мишљењем, научно Тобашњење одређених појава из неког Тпринципа и сажимање

теорија деловања

појединачних знања под оштите законе као и њихово уређивање пре-
ма принципима из којих се дају из-
вести закономерности и појединач-
ни случајеви. Али, од појединачног
закона, у којем се, и од $\hat{\tau}$ хипотезе,
помоћу које се управо сажимају по-
јединачне чињенице и стања ства-
рј, теорија се разликује по свом обу-
хватном карактеру (нпр. таласна те-
орија, атом(и)с(тич)ка теорија, раз-
војна теорија итд.). Свака наука тё-
жи као идеалу и завршетку некој
теорији у овом двоструком значе-
њу допуњавања непосредног иску-
ства мисаоним поставкама и са-
жимања појединачних достигнућа
у њима (теоријска физика итд.).
Теорија изискује прегледност у опи-
сивању и увид путем објашњења. —
Значајан је за схватање теорије као
животне форме став Аристотела
(**Μεῖς*. XII, 7, 1072b 24): $\eta \theta \omega \rho \alpha \tau \delta \eta \sigma t o v$ καὶ $\alpha \rho i s t o v$, "теорија је
најрадосније и најбоље". Грч. $\theta \omega \rho \alpha$ је сродно са грч. $\hat{\tau} \theta e \delta s$, "Бог".
У Новом веку је Кр. Волф спровео
разликовање $\hat{\tau}$ теоријске и $\hat{\tau}$ прак-
тичке филозофије и, попут Ари-
стотела, првима дао предност. И И.
Кант се чврсто држи тог начела,
али код унутарњег поретка људ-
 $\hat{\tau}$ душевних моћи говори о $\hat{\tau}$ прима-
ту практичког ума.

теорија деловања (Handlungstheorie) (енгл. *theory of action*, теорија акције, теорија чињења, делања, поступања, радњиј), интердисциплинарни правац истраживања који се бави $\uparrow$ радњама/поступцима као својим средишњим предметом. Типолошки се дају разликовати следеће теорије деловања: емиријске или дескриптивне теорије деловања

сфера

става Сартр озн. једино као исход књиж. праксе: "Именовати један предмет значи усмртити га као предмет и претворити га у неку суштину, пустити да његово биће избије у реч, ставити реч на место ствари." (Исти, *O суштини истине* (*De l'essence de la vérité*), напис. 1948, појавило се постхумно као "Истина и егистенција", франц. 1989, нем. 1996, S. 61, нап. 12.) Уз нем. јез. употребу: исправа се користи за лат. *essentia*, "биће", "тако-биће", за разлику од *existencia*, "постојања". Свакодневнојез. главно значење: одређеност, особеност неког тубивствујућег, укупност својства која сачињавају особеност неке особе, ствари или групе особа или ствари, од којих, дакле, зависе сва њихова преостала својства. Отуда се под суштином подразумева и оставуће, истрајноб на неком тубивствујућем, за разлику од његових промењивих стања, истинско биће, истински ствари насупрот појави или привиду. Поред тога, суштина (у смислу бића) има значење: појединачна ствар; у овом погледу се говори о више бића/суштава исте врсте. – **Суштинскоб** на некој ствари јесте у овом смислу исто што и главна ствар, језгро, пресудноб на њој. – Зрење/сагледање суштине (*Wesensschau*), израз који је увео Е. Хусерл за озн. метода који се упражњава у његовој феноменологији. Њиме треба захватити суштину предмета, стања ствари, значењских и смишаних садржина као такву, дакле независно од њиховог постојања једног врсте њихове датости (значење, стављање у заграде, идеација).

сфера (*Sphäre*), грч. σφαῖρα, "лопата", подручје, опсег; у логици обим

схема аксиоме

неког појма. **Сферни простор**, исто што и закривљен простор (теорија релативности).

схема (*Schema* (множ.: *Schemata*)), грч. σχῆμα "фигура", опажајни приказ неког стања ствари који садржи само оно што је важно ибитно за разумевање: нацрт, узорни образац. У силогистици се схема називају фигуре закључивања. **Трансценденталном схемом** И. Кант назива "посредујући представу" између чистих појмова разума и појава на које се примењују, која је, с једне стране, чиста или интелектуална, а са друге чулна. Привид величине је број чија је реалност биће у времену, чија је супстанција постојаност реалног у времену, чији је узрок редослед многоструког, уколико је потчињен неком правилу итд. – **Схематизам**, рад према некој схеми; код И. Канта делатност појави уобразиље помоћу које се производе трансценденталне "схеме чистих појмова разума". (В. И. Кант, "КЧУ", Трансц. анал. II, 1: О схематизму чистих појмова разума.)

схема аксиоме (*Axiomschema*), уз **Таксиома** и грч. σχῆμα, "фигура", "облик", појам модерне логике и математике. Често се као основа неког Таксиоматског система односи. Трачуна не наводи експлицитно један одређени скуп аксиома, него скуп схема аксиома: у њима се уместо израза система (нпр. ставова или предиката у случају исказне једн. предикатске логике) појављују промењиве за ове изразе (дакле, рецимо, исказне једн. предикатске варијабле). Из схема аксиома добијају се аксиоме тако што се ове промењиве замењују константама једн. сло-

схоластика

женим изразима. Предност овог поступка лежи у релативно економичном приказивању односног система. (За пример упор. Трачун.)

схоластика (*Scholastik*), од лат. *scholasticus*, "који припада школи", дакле "школско учење"; у Средњем веку су се **схоластичарима** извршно називали учитељи и ученици *artes liberales*. Тек у 18. в. "схоластика" постаје епохални појам за разл. духовне струје Средњег века. Данас се под схоластиком подразумева наука и филозофија ове епохе како се поучавала у самостанским школама, катедралним школама и на универзитетима. Она се ослања на античку филозофију, а посебно на аристотеловске спise, уколико су они у то време били познати (схоластички метод). Она се рашичлајује на рану схоластику од 9. до 11. в., високу схоластику у 12. и 13. в. и позну схоластику од 14. в. све до доласка хуманизма. У оба ранија периода од 9. до 13. в. аристотеловска логика је удруживана с новоплатонским учењима. У раној схоластици су се истицали Џон Скот Ериугена, Анселим од Кентерберија, Абелар (*Повијест невоља/Ешика/Писма Абеларда и Хелоизе*, Напријед, Загреб, 1970) и Петрус Ломбардус; у високој схоластици Албертус Магнус, Тома Аквински и Дунс Скотус. Они су с великим оштроумношћу и високим теор. захтевом обрађивали догматичка и филозофска питања у њиховом теоријском склопу; посебно их је интересовала суштина универзалија, које су схватали или реалистички или номиналистички (номинализам, реализам). Под неосхоластиком се

схоластички метод

подразумева изучавање и поновно оживљавање средњевековне филозофије, а посебно оне Томе Аквинског (неотомизам) од 1879.

схоластички метод (*scholastische Methode*), збирни назив за облике учења који су се изграђивали у школском раду Средњег века, схоластике. Њима су припадали: *lectio*, "читање", разјашњавање неког текста предложеног као основе, који се предавао и објашњавао (коментарисао), праоблик универзитетског предавања и истовремено научног коментара према античком обрасцу; *disputatio*, "препирка", путем које је требало расветлити спорна питања и код које се нарочито примењивао силогистички поступак закључивања (силогистика), како би се доказала исправност постављених теза. Ове диспутације/препирке се растављају на *disputationes ordinariae*, које су саме одржавале свих четрнаест дана у настави, и *disputationes de quodlibet* (*quodlibet*), које су излазиле изван оквира школе и у којима су се постављале слободне тезе о овом или оном питању; требало је да оне учењацима дају могућност да постављају питања и тезе из своје стручне области о којима се онда препирало с онима који су за то имали интересовања и пријављивали се. Из ових је произашао књижевни облик *quaestiones* ("питања"), који се обрађивао према поступку *sic et non*: полазило се од неког проблема. Онда су се о овом питању састављале *sententiae auctorum*, "мињења ауторитета", тј. Библије, црквених отаца и црквених мислилаца. Следили су приговори, који су се против њих могли упућивати на основу других

бесмртност

ла је **†дushi** коју су напустиле снаге тела тек слаб живот као сенке (грч. εῖδολον, **†идол**) при полусвешти у доњем свету (аду). Представа о бесмртности се најпре није појављивала у старијим писм. и усм. религ. традицијама Израиљаца; код њих се налази тек после њиховог повратка из вавилонског заробљеништва (око 500. пре Хр.), вероватно као претпостављено добро, поновно буђење као **†васкрсање мртвих**. Снажно исказана, међутим, за разлику од Хомера, вера у бесмртност је живела у грч. **†мистеријима**, у којима се пре свега настојало да се осигура начин преживљавања смрти. Документарно очувано хтење за схватањем бесмртности, њена филозофска обрада, започела је у западном кругу с Питагориним учењем о **†сеоби душа**. Из суштине душе као живота (***Федон**, 105d ff.) или као начела кретања (***Федар**, 245c ff.) Платон закључује на њену непролазност: поседујемо једно урођено знање, које се путем **†анамнезе** буди у нови живот; следствено томе, душа мора да је знање стекла у неком стању **†прегзистенције**; а ово мора одговарати продужењу живота после смрти (**Менон**, 80ff.; ***Федон**, 72e ff.). Најплеменији људи имају чежњу према оностраности; а ова не може обмањивати (***Федон**, 62ff.). Његов главни аргумент је ипак мислећа и сазнајућа суштина душе. Слично: Аристотел (***De an.**, 427ff., ***Ник. етика**, X, 78a 8). – Н. З. познаје, уместо само двапут (1. Кор. 15, 53 и 1. Тим. 6, 16) поменутог појма бесмртности, претежно појам вечног живота, превладавање смрти током

беспретпоставност науке

живота, а према њему јесте и у његовој служби се поставља Христос (нпр. према Јов. 12, 50). – И. Кант етички аргументује на основу примерености воље моралном закону (светост): због тога што се ова примереност не може достићи у овом животу, мора постојати неки процес у **†бесконачнот**, дакле вечни живот душе, као поступат чистог практичког ума. Француски материјалисти су – већ и у 18. в. – порицали сваку бесмртност, а исто тако у 19. на основу природне науке. Међу природњацима залазећег 19. и почињућег 20. века за учење о бесмртности су се изм. ост. залагали: Г. Т. Фехнер (**Књижница о животу** *после смрти* (*Büchlein vom Leben nach dem Tode*), 1836), Х. Дриш (**Учење о стварности** (*Wirklichkeitslehre*),³ 1930), Ј. ф. Икскил (**Бесмртни дух у природи** (*Der unsterbliche Geist in der Natur*), 1938). Модерна, а посебно материјалистичка струјања у филозофији духа, која дух разумеју као функцију неурофизиолошких процеса, одбијају представу о бесмртности, у најмању руку у наслеђеном смислу речи. Упор. **†смрт, †вечност**.

беспретпоставност науке (*Voraussetzunglosigkeit der Wissenschaft*), израз Д. Фр. Штрауса (**Исусов живот** (*Leben Jesu*), 1836, S. IX), ушао у оптицај посебно преко Т. Момзеновог чланка "Универзитетска настава и вероисповест" ("Universitätsunterricht und Konfession", *Münchener Neueste Nachr.*, Јг. 54, 1901, 15. нов.), од К. Фишера (**Историја новије филоз.** (*Gesch. d. neueren Philos.*),² 1865) уопште узев ослобађање и остајање слободним наукама најчешћа од таквих претпо-

Бечки круг, Бечка школа

ставки, начелâ и циљева који у њих нису унети из њих самих, него споља (путем религије, цркве, државе, политике, страначких интереса, личних жеља и убеђења), да би се оне потчиниле ваннаучним обавезама и сврхама. (Проблемом беспретпоставности филозофског мишљења бавио се Хегел у **Феноменологији дука**, а у 20. веку и теоретичари **†трансценденталне прагматике**.)

Бечки круг, Бечка школа (*Wiener Kreis, Wiener Schule*), група филозофâ који се сврставају у наследнике позитивизма (**†неопозитивизам**), који су, уз одбијање **†метафизике**, истраживали логичке и теоријскосазнајне темеље науке и посебно настојали да филозофију ослободе њених стварних или наводних привидних проблема. Бечки круг је настао из дискусионог кружока на учникâ који је од 1922. постојао у Бечу, а они су имали циљ да средствима принципâ модерне **†логике**, које су формулисали Б. Расл и Г. Фреге, заснују рационално конструисан научни јединствени језик ("универзални језик"), да би садржаје људ. знања могли наново да провере и утемеље у логички доказаној "јединственој науци" (**†аналитичка филозофија**, **†позитивизам**, **†неопозитивизам**). У Бечки круг су се убрајали посебно Р. Карнап, М. Шлик, Х. Фајл, Ф. Франк, Х. Хан, К. Г. Хемпел, В. Крафт, О. Нојрат, Ф. Вајсман и Р. фон Мизес. И К. Р. Попер и Л. Витгенштајн су се временом идентификовали с проградом Бечког круга.

биваленција: принцип биваленције (*Bivalenzprinzip*), уз лат. *bi-*,

"дво-", и *valere*, "вредети", принцип двовредносности класичне **†логике**, према којем неки исказ увек мора бити истинит или лажан (упор. такође **†principium exclusi tertii**). Овај принцип је из различитих разлога био критикован и одбациване су логике у којима не важи и у којима постоји више од две **†истинитосне** вредности (упор. **†класична логика**, **†поливалентна логика**).

бивствујуће (*das Seiende*) (грч. τὸ δῦ, лат. *ens*), оно што јесте; оно о чему се исказује да јесте (**†биће**).

бикондиционал (*Bikonditional*), уз лат. *bi-*, "дво-", и *conditio*, "услов", дакле исто што и двоструки састав условия; у **†исказној логици** ознака за **†јунктор** материјалне еквиваленције "тачно онда ако {ако и само ако}" (упор. под **†еквиваленција**), често симболизован помоћу $\equiv$ или $\leftrightarrow$ {или $\Leftrightarrow$).

бинарни систем (*Binärsystem*), **†дуални систем**.

бином (*Binom*), лат./грч., двочлани математ. израз у облику $x^a y^b$, нпр. у облику $x - y$ или $x + y$. **Биномским формулама** се у математици називају формуле за множење или пак за степеновање бинома. **Биномном теоремом** се назива правило за развијање произвољног степена неког бинома, приказ. у једном биномном реду, такође **биноминални ред**. **Биномска** или **биноминална расподела** (**дистрибуција**), такође њутновска или бернулијевска расподела, наводи вероватноћу с којом код n -тоструког понављања истог случајног експеримента са два могућа исхода x пута наступа један или други резултат.

автомат (Automat), грч. αὐτόματον, "оно што пролази, догађа се из сопственог погона, од себе" (код Аристотела истозначно са ὑστριῶσθε); у Новом веку се употреб. за оzn. неке самосталне спрave, дѣла које само себе покрећe (нпр. сатног механизма). Када Р. Декарт изм. ост. животиње назива аутоматима, тада се механичким наглашава вештачк, извештачен је у њима (Теорија машинe). Г. В. Лајбниц назива људску душу духовним аутоматом, јер она сва своја стања развија из саме себе (Тонада).

автономан (autonom), грч. (αὐτόνομος), самоуправљајући", самостојајан, независан, способан за живот према сопственим правилима или законима (Таутономија); у биологији аутономан значи исто што и невољно утицај, а аутономија независност од спољашњих дражи; у психологији употр. у вези с функционалном аутономијом мотивâ, према којој су инструментални обрасци понашања, који су (као нпр. лов) изв. служили само као средство за сврху (добијања намирница), касније постали самостални обрасци делатности са засебно дефинисаном самосврхом.

автономија (Autonomie), грч. (αὐτονομία), "самозаконитост"; 1. опште знач. в. Таутономан; 2. у политици овлашћење неке заједнице или државе да сама себи даје законе и према њима поступа, независност или Тсуверенитет; 3. у правној науци је аутономија овлашћење на самостално уређивање сопствених правних односа; 4. у технички управљања аутономија оzn. узј. не могућност утицаја подсистема, тако

нпр. у појму аутономизовања, које се зајамчује уградњом спојних чланова да би се отклонио узајамни утицај кругова управљања; 5. у етици од И. Канта аутономија стоји у супротности према Тхетерономији за способност "ума" да определи моралну вољу и да је потчини сопственом законодавству, које почива на "моралном закону у нама", а ипак општем (Ткатегорички императив). Појам аутономије је код Канта уперен против етике усмерене на начело сврхе и угодности у време Просветитељства (Тутилитаризам, Теудајмонизам). 6. У естетици се говори о аутономији уметности. Као подручје независно наспрам теорије и праксе, "лепа" Туметност се разуме као аутономна наспрот занату, као и наспрот ономе што се раније такође називало "вештином" (лат. Tars): науци. И. Кант је овим разграничењима додао још једно даље: Тлеп је наспрам емпиријске реалности, наспрам практичних Тсрху уопште узев независно, јер естетски став према предметима искуства у Тсуду укуса извире из слободног Тдопадања, јер је безинтересно, тј. ни из каквог практичног, него контемплативног става. Иманентна Тсрсисходност естетички просуђеног предмета јесте без икакве спољашње сврхе и утолико аутономна (Тигра). Слично Г. В. Фр. Хегел у појму Тпривида: уметност је аутономна тиме што је слободна од коначних одређења и сврхâ. Она је само духовна стварност идеје и отуда у себи бесконачна. Дебата око аутономије уметности наставља се у естетици 20. века, нпр. код Т. В. Адорна,

који говори о "двостврском карактеру уметности као аутономне и као fait social" (Естетичка философија, 1970, S. 16 (прев.: Нолит, Београд, 1979)) и тиме се настоји да се аутономија уметности и сама појми као момент и средишњи израз њене друштвености.

автопојеза (Autopoiesis), грч. (αὐτοποίησις) "самоделатност"; исто што и Тсамоорганизација.

автопсија (Autopsie), грч. "виђење сопственим очима", спознаја из сопственог посматрања, насупрот спознаји из извештаја других, исто што и: увиђај (нпр. у праву и библиотекарству); у медицини пракса отварања лешева.

авторитет (Autorität), лат. auctoritas, изв. виновништво, пуномоћништво, онда уважавање, важење, способност да се врши меродаван утицај на друге на основу посебних постигнућа и надмоћног Тувида, на основу традиције или на основу Тхаризме. У васпитању родитељи и учитељи захтевају авторитет над децом, у животу заједнице вођа над њеним групним припадницима. Вера у авторитет произлази из унутарњег склопа наставничке надлежности и права на истину и појављује се, осим у религијама (Твера, Тдогма) и у науци.

автосемантички (autosemantisch), кованица из грч. αὐτό, "сам" и σῆμα, "знак"; који располаже сопственим значењем, независним од других значења.

автостереотип (Autostereotyp), кованица из грч.; слика коју нека група или особа ствара о самој себи, за разлику од хетеростереотипа, схеме, клишеа или предрасуде које ова за себе гради о другим особама или групама.

афект (Affekt), од лат. afficere, "преместити у неко стање"; (тешко или душевно-духовно) стање издејствовано путем спољашњих утисака, такође стање душе, кретање душе (упор. Тпатос), за разлику од Тстрасти, пролазно жестоко душевно узбуђење. Афект је често праћен јаким телесним изражајним појавама (смејање и плакање, премирање од страха, црвењање од гнева, стискање песнице и др.). Још зарана су Грци разликовали два основна афекта, угодност (тбоутή) и патњу (λύπη). Код Платона (нпр. Theaitetos 156B) наступају четири афекта: Тугодност, Тпатња, Тжуђња (ἐπιθυμία) и Тстрах (φόβος); Аристотел дефинише афекте као душевне процесе који су повезани са угодношћу или патњом (+Ник. етика II, 4, 1105b 11ff.) и набраја их једанаест: жудња, гнев (φρύγι), страх, храброст (θράσος), завис (φθόνος), радост (χαρά), љубав (φιλία), мржња (μίσος), похлепа (πόθος), љубомора (ζῆλος) и сажаљење (ἔλεος). Стоичари су супротставили четири Ткардиналне врлине наспрам тзв. четири платонска афекта. За њих је као идеал важила умереност, одн. превладавање афеката, безафектност (Тапатија). Ово учење о афектима било је (посебно преко учења о перверзији, које је Августин преузео од Стое, тј. о изокретању воље тиме што се она одређује помоћу афеката уместо путем ума) повезано са хришћанским појмом Тгреха, који се сада појављује као једно изокретање изворног, Богом жељеног уређења душевних снага. Схоластичари су даље надоградили учење о афектима и разликовали,

аналитичка филозофија

стр. 249-272)). – У ослањању на В. В. О. Квајна (*Word and Object*, 1960) прелазак на језичку анализу у филозофији означава се и као "семантичко успињање" (енгл. *semantic ascent*, упор. и *тесмантика*). – Унутар аналитичке филозофије може се грубо разликовати између два правца. За приврженике "филозофије обичног језика" (*Ordinary language philosophy*, према њеном месту настајања звана и *Oxford philosophy*) реч је о правој анализи употребе уобичајеног језика, која води филозофским проблемима. Овима припадају нпр. Ц. Е. Мур, Г. Рајл и позни Л. Витгенштајн из *Филоз. истср.* (1953) (прев. Нолит, Београд, 1969, 1980), који је себе разумео као неку врсту терапеута што хоће да излечи људе од језичких збрка. У овој традицији стоји и развој *Теорије говорних чинова*. "Филозофија идеалног језика" (*Ideal language philosophy*) смера на развој идеалних научних језика, у којима филозофски (привидни) проблеми који се заснивају на неспоразумима исправа чак не могу ни настати. Истакнути заступници овог правца били су, између осталих, Б. Расл, рани Л. Витгенштајн из *Tractatus-logico-philosophicus-a* (1921) (прев. "Веселин Маслеша", Сарајево, 1960, 1986) и Р. Карнап. Овом склопу припада и буран развој формалне *Тлогике*, нарочито и *Тфилозофске логике* у 20. столећу. Многи филозофи су данас под утицајем обе поставке. – Достигнућа аналитичке филозофије односила су се понајпре углавном на такве теоријске области као што су *Тлогика*, *филозофија математике*, *Тфилозофија*

аналитички

језика и *Ттеорија сазнања* и *Тнауке*. Данас се језичкоаналитички методи примењују на практично све традиционалне филозофске области, рецимо, и у подручјима *Тетике* и *Тестетике*, чије су исказе рани аналитички филозофи држали за празне од садржаја и неподложне рационалној дискусији. Низ таквих не методских, него садржинских претпоставак модерни заступници више нису делили без даљег.

аналитички (*analytisch*), од грч. ἀναλυτικός, "разрешавајући", разлажући, рашчлањавајући; супротност: *Тсинтетички*. **Аналитичком геометријом** се од И. Њутна (*Geometria analytica*, 1799) назива математички метод, који је засновао Р. Декарт, да се геометријски ликови изразе у једначинама навођењем растојања њихових тачака од неког учвршћеног укрштања оса (координатног система) и да се тиме геометријски односи претворе у аритметичке, тако да се могу добити и приказати путем чистог рачунања без опажања. **Аналитичким методом** се назива сваки поступак у коме се неко извршно јединство или целовитост разлажу на њихове делове или чланове. Као творац аналитичког метода важи Г. Галилеј, који је повезао синтетички поступак (*metodo compositivo*) с аналитичким (*metodo risolutivo*). И. Кант је свој поступак упражњавао у *Пролежоменима* објаснио као аналитички метод; за њега он значи "уколико је супротстављен синтетичком, [...] да се изађе из онога што се тражи као да је дато и успиње се према условима под којима је оно само могуће"; аналитички метод "би се

аналитичка филозофија

боље могао назвати регресивном врстом учења, за разлику од синтетичке или прогресивне" (**Пролег.*, §5 нап.). Упор. *Тиндукција*. – У модерној *Тфилозофији језика* и *Тсемантици* као *аналитички истинити* (лажни) означавају се они *Тискази* одн. *Треченице/ставови* који су истинити (лажни) само на основу свог *Тзначења*: "Момци су неожењени", "Ако је Макс Ернин брат, онда је Ерна Максова сестра". Искази чија истинитост или лажност не следи из њиховог значења називају се синтетичким. Компетентан говорник зна истинитост аналитичког става *Тa priori*, тј. без улућености на емпиријске информације. Да ли је неки синтетички став, попут "У Алпима постоје брда висока преко 5.000 м", истинит, даде се, напротив, испитати једино емпиријски и у овом смислу је предмет знања *Тa posteriori*. – Ове поделе и приписивања су инспирисани пре свега Кантом, који је свакако имао унеколико другачије и уже разумевање аналитичности: један исказ (или "суд") управо је онда аналитички (истинит) ако се у његовом (граматичком) предикату ("јесу неожењени") изражава нешто што је садржано у његовом субјекту ("момак") (упор. нпр. *KЧУ (В 10ff.) и **Пролег.* (§2)). Као аналитички суд код Канта важи, рецимо, став "Сва тела су протегнута", а као синтетички "Нека тела су тешка." Аналитички судови "могли би се назвати и објашњавајућима; а ови други проширујућима" (*KЧУ, В 11). Кант је, затим, био мишљења да постоје и синтетички судови *a priori*, наиме у геометрији, математици и нарочито у *Тметафизици*.

аналогизам

Ово схватање је често оспоравано. – У новије време је пре свега Квајн аргументовао у прилог тези да јасна подела свих исказа на аналитичке и синтетичке није могућа и да се ови појмови уопште не могу чисто дефинисати (рецимо, у *Rечи и објекти* (*Word and Object*, 1960)).

аналоган (*analog*), од грч. ἀνάλογος, "који одговара λόγος-у", преко франц. *anologue*, истосмислен, сагласан, сразмеран, сличан (*Танологија*).

analogia entis, грч./лат. "одговарање бића"; учење *Тхоластике* које треба да изрази одношење између вечној бића Бога и пролазног бића његовог стварања. Оно је било исказано на 4. екуменском сабору у Латерану 1215 и обрадио га је изм. ост. Тома Аквински у **Summa theol.* (qu. 4 act, 3): све створено је слично Богу као најсavrшенијем бићу у томе што јесте. Али су истовремено Бог и свет потпуно неслични утолико што је Бог, осим тога што јесте у свему као узор бића, истовремено изнад целокуиног бића. Ова *Трансценденција* има последицу да су садржински искази о његовој суштини баш као и искази о творевини, као и сама та творевина, неслични Богу (*Тсavrшенство*, *Танологија*, *Танalogија*).

аналогизам или **аналошки доказ**, као и **аналошки закључак** (*Analogismus*, *Analogiebeweis*, *Analogieschluß*), лат. *ratio/cinatio per analogiam* или *argumentatio analogica*, закључак од неког појединачног предмета на друге њему сличне предмете; нпр. Земља је насељена, Марс и Земља су слични; следствено томе је насељен и Марс. У науци такви закључци имају само *Тхеуристичку* вредност.

ἀναγογή

ἀναγογή (anagoge), "вођење на горе", нарочито код Плотина у вези с језиком мистерија, у којима се посвећеник узвисивао у посматрање божанства, уздизање духа према сазнавању чисто духовног; још од грч. реторике такође и излагање једног списка путем растумачивања неког вишег смисла, нека врста Талегорије.

анали (Annalen), од лат. *annus*, "година"; забелешке о истор. догађајима у хронол. редоследу (од 18. в. *libri annales*); **аналистиком** се назива писање анал; код научних часописа такође се појављује у насловима за озн. годишњег начина појављивања.

анализа (Analyse), од грч. ἀνάλυσις, "разрешење", преко франц. *analyse*, разлагање, рашиљавање, неког јединства у мноштво, неке целине на њене делове, мешавине на њене елементе, појма на његова обележја, процеса или збивања на појединачне чинове, који при том следе један за другим или су повезани један са другим; супротност: **синтеза**. Елементарном анализом се целина разлаже своје крајње делове (елементе) без обзира на узрочне односе делова једних према другима и према целини, логичком анализом с обзиром на логичке односе који постоје између делова и целине, а каузалном анализом с обзиром на узрочну зависност делова једних од других и од целине. Феноменолошка анализа (Феноменологија) служи разрађивању значења садржаја свести, док психолошка анализа разлаже садржај свести на његове елементе. Анализом (Analysis) се у математици назива

аналитика

теорија реалних и комплексних бројева, као и функција; у школској математици оzn. за алгебарски поступак за решење геометр. задатака; у филозофији се такође употреб. као превед. енгл. методског појма "*philosophical analysis*" (Таналитички, у томе: Таналитичка филозофија).

аналитика (Analytik), грч. ἀναλυτική (τέχνη), "вештина која служи разрешавању", поступак разлагања, рашиљавања; код Аристотела **логика** коју развија у обема својим **аналитикама**: **аналитика првотера** (лат. *analytica priora*), која садржи учење о закључцима (Типологистика), и **аналитика ћестер** (лат. *analytica posteriora*), која обухвата учење о доказу и о суштини доказујуће науке (аподиктику). И. Кант је формалну **логику** поделио на **аналитику** и **дијалектику**: "Аналитика рашиљавањем открива све радње ума, које уопште узев обављамо при мишљењу. Она је, дакле, аналитика разумске и умствене форме и с правом се такође назива логиком истине, јер садржи нужна правила целокупне (формалне) истине, без којих је наше сазнавање, без обзира на објекте, неистинито и у самом себи. Она затим, дакле, није такође ништа друго него канон за пресуђивање (формалне исправности нашег сазнавања). Ако би се желело да се ова пукотеоријска и уопштена доктрина искористи у некој практичној вештини, тј. као органон; онда би она постала дијалектика." (Лог., Увод II) Једнако тако се трансцендентална логика раставља на **аналитику** и **дијалектику**. Трансцендентална ана-

аналитичка филозофија

литика код Канта "излаже елементе чистих разумских сазнавања и принципе без којих се уопште не може помишљати ниједан предмет"; она је "истовремено логика истине" ("КЧУ, В 87ff.). Она се састоји од аналитике појмова, која је "рашиљавање саме разумске способности", "да би се испитала могућност појмова *a priori* тиме што их тражимо у самом разуму, као њиховом родном месту" и представљамо их "ослобођене њихових прикључених услова, у њиховој чистоти" (*ibid.*, В 90f.), и од аналитике начелâ, "једног канона" који поучава **моћи суђења** "да на појаве примени разумске појмове који садрже услов за правила *a priori*" (*ibid.*, В 171). Из **логике** Кант преноси појам и поступак трансценденталне аналитике на етику, естетику и телесиологију; у **Критици практичког ума** он развија једну аналитику практичког ума, а у **Критици моћи суђења** аналитику лепоте и узвишеног и аналитику телесиолошке моћи суђења.

аналитичка филозофија (analytische Philosophie), тачније и "језичкоаналит. фил.", збирна је ознака, коју је у нем. стручнијем језику увео В. Штегмилер, за разл. правце позног 19. и 20. в. (*Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*, 4 тома, од 1969). На енгл. говорном подручју, где су ови правци данас најутицајнији, њихов програм се развијао под насловом "*philosophical analysis*". Њихово заједничко исходиште јесте претпоставка да филозофски проблеми произишу из нерефлексивног опхођења с језиком и мора им

аналитичка филозофија

се прићи на одговарајући начин уз помоћ тачне "логичке анализе језика" као правог метода филозофије. Традиционално се за њу везивала ("антиметафизичка" и "антикантовска") теза да нема "синтетичких судова *a priori*" као истинских предмета филозофије одн. метафизике (упор. Таналитички), него да сви смислени искази могу бити истинити одн. лажни само из чисто језичких или из емпиријских разлога; отуда се показује и близост логичком емпиризму (упор. **позитивизам**). – Типичан пример за логичку анализу у смислу аналитичке филозофије јесте Г. Фрегеово указивање на то да је реч "бити" (у својим различитим граматичким облицима) систематски вишезначна: у "Вечерњача је Зорњача" "је" стоји за **релацију** **идентитета** (у **формалном** језику **предикатске логике**: $a = m$), у "Антон је учитељ вожње" изражава се **предикација** ($F(a)$), а у "Сваки учитељ вожње је нервозан" долази до изражaja **универзални исказ** ($\forall x (F(x) \rightarrow N(x))$). (Упор. и **квантификација**.) Пренебрегавање таквих разлика, које се прикривају површинском појавном сликом језика, лако води филозофским (привидним) проблемима. Ову позадину има и нпр. Р. Карнапова радикална критика М. Хайдегера ("Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache", *Erkenntnis* 2, 1931, 219-241. (прев.: "Превазилажење метафизике путем логичке анализе језика", Трећи програм Радио-Београда, бр. 51, јесен 1981, стр. 479-489; "Превладавање...", у: Јосип Брикић [прир.], Чему још филозофија, ЦКД, Загреб, 1982,

Hörbür.

Drosophilidae

Atylotus
geometridae - gummier
Subeributyli
Subcylindrica (Sulka)
Thraecina sp.

Megajia
Oscinella
Melipona
sp. sp. sp. sp.
Clytia edulis sp.
Tetramis
Trichalabes

Oligotominae
Mitocybe
Sphaerula

Urticaria
Urticina
Sarcina

sp. sp. sp. sp.
sp. sp. sp. sp. sp.
sp. sp. sp. sp.

Cyphomyia
Cyphomyia obscurata

Chlorotica - obsoleta
nigra

Mentochetus nigr.
Mysidia
Larvula

Phaonias sp.
Cyphomyia - obsoleta

Phoridae

Phorbia
vepervorensis
Elaphropezia
sp. sp. sp.
Phorbia
sp. sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

sp. sp.

